

EPISCOPUS CESSENSIS – ITERUM

Mate SUIĆ, Zagreb

Autor ovog priloga objavio je 1987. u časopisu Arheološki radovi i rasprave studiju pod naslovom »Cissa Pullaria – baphium Cissense, episcopus Cessensis«, dokazujući da otok Cissa, što ga Plinije navodi »iuxta Histrorum agrum«, nije nikakav potonuli otok uz obalu Rovinja na kojem se – prema lokalnoj tradiciji – nalazilo sjedište Cesenskog biskupa kojega spominju Pavao Đakon (8. st.) i akti istarskih sinoda održanih u Gradu i u Meranu. Autor predlaže uklanjanje zarezna između Plinijeve grafije Cissa, Pullaria, s tim da bi pularijska Cissa bila zapravo otok Brijuni, koji se u kasnoj antici počeo tako nazivati po velikim pličinama u brionskom arhipelagu. Otok je imao poseban status još od najranijeg (rimskog) carstva i nije bio atribuiran rimskoj koloniji Pola (Pula). Tu su se formirale i različite carske radionice, kao »fullonica« (valjarnica, franc. foulerie), ali i proizvodnja soli, uzgajališta riba (u uvali Verige), kamenolomi itd. Na tom je otoku rezidirao istarski biskup Vindemije, sudionik u shizmi »Triju kapitula«. Sintagma 'Cissa Pullaria' kao naziv otoka Briona potvrđuje se Plinijevom 'Cissa Portunata', gdje je 'Portunata' atribut uz Kisu kao 'Pullaria' uz onu istarsku, sa značenjem 'portuosa', što liburnijskoj Kissi (otoku Pagu) vrlo dobro pristaje.

Autor se odlučno suprotstavlja novijim mišljenjima da sjedište cessenskoga biskupa treba smjestiti u Cissu (Kissu) na otoku Pagu. Teza je motivirana vrijednim arheološkim nalazima u Časkoj i Novalji na Pagu. Novija mišljenja zastupa S.J. Škunca u raspravi »Problem Cisse i njezine biskupije«, objavljenoj u časopisu Croatica christiana periodica (27/1991, str. 1–20), ne priznajući Plinijevu i Jeronimovu istarsku Cissu već samo onu liburnijsku na otoku Pagu. Prema tome biskup Vindemije, povijesna ličnost koju spominje Pavao Đakon i akti sinoda održanih u Gradu (579.) i Meranu (591.) imao je svoje sjedište na otoku Pagu, što nije moguće jer novaljski biskup nikako nije mogao biti pod kompetencijom ravenskog egzarha Smaragda, koji ga je dao uhititi i zlostavljati. A poznato je da mu se upravo to desilo. Pavao Đakon pripovijeda da je egzarh »ex basilica extrahens Ravennam duxit cum aliis tribus ex Histria episcopis, id est Johanne Parentino et Severo atque Vindemio«. U aktima gradeške sinode Vindemije je 'episcopus Cessensis« u društvu istarskih biskupa.

Na pitanje odakle toliko bogatstvo starokršćanskih nalaza u Novalji, autor odgovara da je radi uzgoja stoke (ovce, koze, svinje, goveda) i trgovine ovo naselje u kasnom Carstvu bilo na glasu po iznimnom prosperitetu, što na svoj način potvrđuje i kult sv. Antuna pustinjaka, lokalnog patrona i zaštitnika stočara. Novaljski ostaci starokršćanske bazi-

like velikih razmjera ne upućuju nužno na »gradsku« baziliku nego, vjerojatnije, na sakralni prostor redovničkih zajednica koje su se nerijetko nalazile »u pustinji«, tj. u osami, daleko od naselja.

U naslovu naglašavam »još jednom«, »po drugi put« jer sam o tome već pisao u radnji *Cissa Pullaria – baphium cissense – episcopus cissensis* 1987. godine.¹ Apso- lutno uzevši, radnja što je objavljujemo u časopisu »Croatica Christiana periodica« ne bi bila druga po redu, jer je prije nje objavljena vrlo iscrpna studija iz pera pokojnog prof. dr. Branka Marušića, objavljena 1990., s naslovom: »Še o Istrski Kisi (*Cissa*) in kesenskem škofu (*Episcopus Cessensis*)«. ² Ovaj naš skroman prilog motiviran je pojavom rasprave Stanka Josipa Škunce iz 1991. godine, s naslovom: »Problem Cisse i njezine biskupije«. ³ S tih razloga i naša će razmatranja uglavnom biti u svezi s pitanjem kesenskog biskupa, izostavljajući mnoga druga pitanja, također važna u proučavanju antičke prošlosti i starog kršćanstva na području naših zemalja. Teza S.J. Škunce sastoji se od tvrdnji koje se oštro protive dosadašnjim mišljenjima i zaključcima, naših i inozemnih znanstvenika. Zapravo je riječ o presijecanju gordijskog čvora, pa se postavlja pitanje ima li smisla ulaziti u raspravu s autorom tako radikalnih, ponekad i apsurdnih mišljenja. ⁴ Po njegovom mišljenju istarski otočić *Cissa* uopće nije postojao: postojala je samo liburnijska Kisa, uz koju se veže i sva zanimljiva i važna problematika koja se dovodila u vezu s istarskom Kisom. Naselje *Cissa* na otoku Pagu, što ga spominje Plinije Stariji (jedini antički pisac), nije se nalazilo u današnjoj Časkoj, čije se ime izvodi od imena Kisa, već na mjestu naselja Novalja. Kesenski biskupi, posebno Vindemije, nisu bili istarski (nego, valjda, dalmacijski). Otok na koji se iskrcao slijepac Kastrucije, prijatelj Sv. Jeronima kojemu se bio uputio u Svetu zemlju, za koji Jeronim kaže da se zvao Kisa, nije istarska već liburnijska Kisa. Isto je tako sa svime što je s gradom tog imena povezano: kisenski bafij Istre i Venecije što ga spominje *Notitia dignitatum*⁵ i dr. Naš autor s lakoćom premješta liburnijsku Kisu uz obalu istočne Istre, kako bi došao do sklada između svojih teza i podataka iz povijesne geografije, po kojoj je ova Kisa vrlo daleko od Istre (rekli bismo *procul ab agro Histrorum*), ili s pomoću promjene značenja prijedloga *iuxta*, po kojem Plinijev navod da se Kisa nalazi uz istarsku zemlju (*iuxta Histrorum agrum*) ne mora značiti »uz«, »do«, »pored« i sl. već »iza« (prema tome – podalje). Ovakve i slične apodiktične tvrdnje uvjetovale su da se odbace i neka mišljenja i povijesne činjenice iz antičke prošlosti Paga koje su, u trajnoj oskudici pisanih izvora, još uvijek nužne u proučavanju povijesti otoka Paga i njegova područja. U uvodu citirane rasprave B. Marušić piše, govoreći o novijim dostignućima u svezi s pitanjima Kise:⁶ »Med prva sodi nedvomno spoznanje, da se je istrska Kisa nahajala v Istri. Njena umestitev na otok Pag, na območje liburnijske Kise, ki jo je kot zadnji zagovarjal A. Šonje, je zasnovana predvsem na bujnih domnevah lokalnih

¹ *Arheološki radovi i rasprave* 10., Zagreb 1987., str. 185d.

² *Arheološki vestnik* AV 41., 1990., str. 403–430.

³ *Croatica Christiana Periodica* XV 27, Zagreb 1991., str. 1–20.

⁴ Držali smo ipak da je potreban jedan osvrt, jer se, raspravljajući o toj temi, dotiču mnoga pitanja važna za antičku povijest naše zemlje.

⁵ *Usp. Notitia dignitatum Occidenti*, izd. O. Seeck, XI 67, Berlin 1877.

⁶ *Usp. B. Marušić*, sp. dj. str. 403.

ljubiteljev arheoloških spomenikov Novalje. Pag se je namreč v 6. st. nahajal na području salonitanske cerkve, pa je zaradi tega izključeno sodelovanje paškoga škofa (če bi obstajal), v cerkvenem življenju oglejske cerkve v oblikah, ki so ispričane v pisanih virih (navzočnost škofa Vindemija na gradešsinodi 1.579., njegovo ujetništvo v Raveni 1.588. in sodelovanje pri maranski sinodi 1.590). Škofija v Cenedi (današnji Vittorio Veneto) med Benetkami in Oglejem pa je bila po najnovjših dognanjih ustanovljena šele med 7. in 8. st. in tako je postala, vsaj kar se tiče sedeža kesenske cerkve, jezikoslovna razčlanitev grškega i latinskega besedila lateranskoga koncila (1.680.) nesmislena.« Razmatra zatim moja istraživanja, moje pretpostavke i zaključke, od kojih se po njegovu mišljenju, nešto može prihvatiti, nešto dopustiti ili pretpostaviti, a nešto, prema sadašnjim postignućima, i ne prihvatiti. Sve je to potkrijepio postignućima arheoloških istraživanja, na Brijunu i na kopnu, (što meni nije bilo moguće) s vrlo vrijednim podacima, pogotovu kad je riječ o njegovim osobnim iskapanjima lokaliteta na istarskom kopnu, od kojih na prvo mjesto moramo postaviti rezultate istraživanja u Betiki.⁷ Posljednja postignuća dobro ćemo iskoristiti u radu što ga pripremamo o postanku i razvitku monaštva u sjevernom Jadranu. Ovom je prigodom za nas važno da se njegovi osobni stavovi u svezi s kesenskim biskupima, posebno s biskupom Vindemijem, u bitnim crtama podudaraju s našima, dokazujući da je kesenski biskup Vindemije bio istarski biskup, čime je, uostalom, suglasna i izvorna literatura koja govori o Vindemiju. A na tome se gradi jedna druga teorija, koja se otvoreno suprotstavlja autentičnim izvorima, po kojima bi taj biskup, kao biskup liburnijske Kise, morao pripadati dalmacijskoj crkvi sa središtem u Saloni, bez obzira na intenzivne veze Salone i drugih nekih gradova (Zadra npr.) s Akvilejom, još od starih, poganskih vremena. Druga stvar je pitanje jurisdikcije crkvenih pokrajina, gdje je moglo biti i odstupanja. Ali samo iznimno. Sv. Jeronim se rodio u mjestu koje je bilo granica između Dalmacije i Panonije,⁸ no na toj crti njegovo je mjesto rođenja bilo u Dalmaciji, iako nije imao nikakve veze sa Salonom. Pripadao je potpuno akvilejskom crkvenom i kulturnom krugu.⁹ Uopće nema ničega začuđujućega, što se akvilejski biskup Teodor na saboru u Arlesu 314. godine potpisuje kao biskup provincije Dalmacije,¹⁰ kad znamo da je upravo u prvim desetljećima 4. st. Istra bila priključena Dalmaciji, što je još više pogoršalo odnose između careva, Licinija i Konstantina. Ubrzo nakon Licinijeve smrti (324. g.) vratilo se staro stanje. Važni su i vjerodostojni podaci o vezama Akvileje sa zadarskom crkvom krajem 4. i početkom 5. stoljeća, kao uostalom i sa Salonom i drugim važnijim središtima istočne jadranske obale. Unatoč lokalnoj zadarskoj (pučkoj)

⁷ B. Marušić, sp. dj. 406 d., ponajprije rasprava o široj okolici Pule i njegovim istraživanjima.

⁸ Usp. M. SUIĆ, *Hijeronim Stridonjanin* – građanin Tarsatike, Rad JAZU XXIV Razreda za društvene znanosti, Zagreb 1986., str. 214 i d; J. BRATULIĆ, *Sveti Jeronim, Izabrane poslanice*, Split 1990., str. X. Koristim ovu prigodu da preciznije utvrdim mjesto rođenja Sv. Jeronima: on nije rođen na granici Dalmacije i Panonije, već je to mjesto bilo nekadašnja granica između tih dviju pokrajina (*confinium fuit*). Dakle, kako bi stari kazali: *finis Dalmatiae et initium Pannoniae*. Još bih dodao da se Jeronim nije rodio u Staradu, (gradina uz cestu, ime koje je sačuvalo nepromijenjen konsonantizam imena mjesta стъръд-), već u Niedermannovim Stridonama (a to su hrv. Šapjane), u svojoj rezidenciji, jednoj od villa što ih spominje.

⁹ M. SUIĆ, *Hijeronim Stridonjanin*, str. 240d.

¹⁰ Po tadašnjem shvaćanju, biskup Teodor je bio *natione Dalmata* dokle god je Istra bila priključena Dalmaciji.

tradiciji, tijelo Sv. Krševana nije otkriveno u zadarskom polju,¹¹ nego je došlo iz Akvileje. Metropolije su se relativno kasno ustrojile, ali kad su bile utvrđene, redovito sukladno s granicama provincija, imale su sva prava koja proistječu iz sfere kršćanske jurisdikcije. Sve crkve u Liburniji, koja je dio provincije Dalmacije, imaju biskupe koji su sufragani Salonitanskog metropolite, počevši od onih sa sjeverozapadne periferije Liburnije, s otočkim biskupima Krka, Osora i Raba. Važno je naglasiti da su to bili jedini biskupski centri na jadranskim otocima, zaključno s Elafitima u južnom Iliriku. Pogotovu začuđuje da nisu postali biskupska sjedišta nekadašnji centri autonomnih municipalnih zajednica (*Issa, Pharus, Tragurium, Korcyra* i dr.). Ja bih i tu pojavu dovodio u vezu s kršćanskom radijacijom, kojoj je polazište bilo u Akvileji. U svoje vrijeme upozorio sam da na sinodima održanim u Saloni 530. i 533. godine nije bilo biskupa iz užeg kvarnerskog područja, iz dvaju poznatih gradskih središta, Osora i Krka, ali je u radu obaju sudjelovao rapski biskup Ticijan.¹² Nema tu, a moralo bi biti (da ga je bilo) našeg biskupa iz paške Kise. Izbijanje kvarnerskih biskupa, osorskog i krčkog, tumačio sam (a još uvijek se svoje teze ne odričem) novom organizacijom provincija za vladavine Istočnih Gota na marginama tadašnje Italije i provincije, u kojoj su spomenuta dva biskupa bili izuzeti iz kompetencije namjesnika Dalmacije, a dosljedno i salonitanskog metropolite, sve do odlaska Istočnih Gota, kad je bilo uspostavljeno prijašnje stanje.¹³ Neki, ne prihvaćajući ovu moju interpretaciju, tumače to jednostavno tako da do prvih desetljeća 6. st. na onima dvama otocima još nisu postojala biskupska središta, što je teško prihvatiti.

Istinita su mišljenja koja upozoravaju, ili čak dokazuju, na fluidnost sjeverozapadnih granica provincije Dalmacije, odnosno Liburnije. To su pojave koje se često susreću i u kasnijim vremenima u pograničnim zonama. Uzevši u obzir sve što znamo o tome, možemo zaključiti da je Liburnija, posebice njezin zapadni dio, ponekad poslužila kao tampon, odnosno kao sanitarni kordon između metropole Italije, koja je od Augusta bila *vacua* (*inermis* – odnosno bez vojnih jedinica) i susjednih istočnih provincija, Dalmacije i Panonije. U posebnom radu ukazao sam na specifičnost Liburnije u svjetlu dokumenata što ih donose antički pisci, ponajprije Plinije Stariji, u svojoj statistici provincije Ilirika. Tu su Liburni registrirani po autohtonim teritorijalnim zajednicama (*civitates*), za koje kaže da ih ima četrnaest.¹⁴ Uz njih se navode Japodi, ali bez podjele po dekurijama, rodovskim, bratstvima ili zajednicama. Predstavljaju se, naime, kao jedna *civitas*. To govori o posebnom statusu Japoda u sklopu provincije. To je, u stvari, sjeverni juridički konvent, za koji se već u najranijem Carstvu stvara sintagma »Japodija i Liburnija« (slično kao npr. »Istra i Venecija«). Tako razmišlja već Plinije koji, opisujući

¹¹ Tekst legende vidi u djelu Ć. IVEKOVIĆ, *Crkva i samostan Sv. Krševana u Zadru*, Djela JAZU XXX, Zagreb 1921., str. 49 i dalje. Vidi i moje djelo *Zadar u starom vijeku*, Zadar 1981., str. 332d. Više podataka u Zborniku 1000 godina samostana Sv. Krševana u Zadru: *Prilozi sa znanstvenog skupa održanog 11. i 12. prosinca 1986. u Zadru*, u povodu 1000. obljetnice Samostana Svetog Krševana i 30. obljetnice Filozofskog fakulteta u Zadru, posebno prilog R. JURICA, *O mogućem muzeju Samostana sv. Krševana*, str. 270d. (od rimskog razdoblja do 986. Ovdje bih citirao Ć. F. Bianchija, koji drži da su prije benediktinaca tu imali svoj cenobij egipatski monasi, što je vrlo vjerojatno.

¹² Usp. F. ŠIŠIĆ, *Priručnik izvora hrvatske historije I*, 1 (do godine 1107.), Zagreb 1914., 160.

¹³ M. SUIĆ, *Liburnia Tarsaticensis*, *Adriatica praehistorica et antiqua*, Zbornik radova posvećen G. Novaku, Zagreb 1970., str. 705 i dalje.

¹⁴ Plinije III. 139: *conventum Scardonitanum petunt Iapudes et Liburnorum civitates XIV.*

provinciju Dalmaciju, razlikuje užu Dalmaciju od šire – provincije Ilirika. Njemu je stara Skardona *finis Liburniae et initium Dalmatiae*.¹⁵ Geografu Ptolemeju iz prve polovice 2. st. poslije Kr. Japodija je kontinentalni dio Liburnije.¹⁶ Ubrzo nakon konačne pacifikacije Ilirika privilegiji dodijeljeni nekim liburnskim zajednicama (*immunitas, ius Italicum, alimenta*) proširuju se na svo stanovništvo Liburnije, a to znači i na stanovnike kontinentalne Liburnije, alias na Japode. Tako se i jedni i drugi vode u cenzorskim listama, izjednačeni sa stanovnicima Italije, pa se, po mojemu mišljenju, u Plinijevu katalogu naroda i plemena Italije upravo zbog toga spominju i Japodi i Liburni. Uz sve to, oni su i dalje u provinciji Dalmaciji. Takvih situacija bilo je i kasnije, kad se npr. italski privilegij dodjeljivao i nekim istaknutim zajednicama iz Afrike i dr. Naš autor, u razmatranju položaja i sudbine Liburnije pod rimskom vlašću, tražeći potvrdu za spomenutu fluidnost istočnih granica Italije, odnosno zapadnih granica provincije (tj. Liburnije), poziva na mišljenja što ih je o tome izrazio talijanski povjesničar Atilio Degrassi, u radovima o granicama na istočnom rubu Carstva, a posebno u djelu o sjeveroistočnim granicama rimske Italije.¹⁷ Mislim da se naš autor malo previše oslonio na Degrassijeve zaključke. Ne znam koliko je važno mišljenje tog auktora da je Cezar bio protegao granice Italije preko čitave Liburnije. Tu se Degrassi ogledao kao pravi borac, koji se uspješno brani, ali isto tako uspješno napada, ostavljajući dojmove kojih se teško odreći. No, on je ipak već u naslovu poglavlja pripadnost Liburnije Italiji deklarirao kao »pretpostavljenu« (»suposta appartenenza«). Rado je prihvatio moje rezerve, izražene u prikazu njegova inače vrijednoga djela.¹⁸ Kako je nastao problem? Car August u svom Anciranskom spomeniku (*Monumentum Ancyranum*) navodi sve provincije u kojima je osnovao vojničke kolonije. Ne spominje provinciju Ilirik. Znači da u toj provinciji nije osnovao niti jedne kolonije. Kako onda protumačiti podatak s dvaju zadarskih natpisa u kojima piše da je August *parens coloniae*.¹⁹ Ili *parens* ovdje znači samo »otac«, »pokrovitelj« ili sl. (kako se dovijao već naš Trogiranin I. Lučić), ili se Zadar u vrijeme osnutka kolonije nije nalazio u provinciji, već u Italiji. Izredala se čitava plejada boraca, uglednih poznavatelja antike, počev od Th. Mommsena, Kubitscheka i drugih koji su se utjecali različitim kombinacijama s kojima bi svi bili zadovoljni. Danas je moguće utvrditi kronologiju i stratigrafiju promjena uz istočne granice Italije i, s time u svezi, mnoge pojave koje zaslužuju posebnu pažnju. Sjeverozapadne granice Ilirika valja promatrati u sklopu rimskih težnji da prodru na istočne obale Jadrana i Jonskoga mora, čime je trebalo udovoljiti interesima rimskih trgovaca, koji su se poklapali s interesima grčkoga poslovnog svijeta u tom području. Poražom nad makedonskim kraljem Perzejem, i ujedno nad ilirskim kraljem Gentijem, makedonskim saveznikom, organizirana je provincija Ilirik, u kojoj su nakon rata stekle vrijedne privilegije autohtone zajednice, koje se nisu borile protiv Rima, odnosno one koje su tijekom rata pristale uz Rim. Grci posebno Isejci, zadobili su samostalnost, postali su rimski saveznici, ujedno su dobili i imunitet, tj. oslobo-

¹⁵ PLIN. III. 141.

¹⁶ PTOI. *Geogr.* II. 16,6: od Ausankalija do Nedinuma. Usp. moj rad *Nekoliko pitanja u vezi s antičkim Japodima*, Lika – Znanstveni skup Otočac, 21–23. IX. 1974., Split 1975., str. 109d.

¹⁷ A. DEGRASSI, *Il confine nord-orientale dell'Italia Romana*, Bern 1954., str. 94 i dalje.

¹⁸ M. SUIĆ, A. Degrassi, *Il confine nord-orientale dell'Italia Romana*, Zadarska revija VII/2 1958., str. 196d.

¹⁹ CIL III 2907; 13264. Liter, uspor. u Zadar u Starom vijeku, str. 148d.

đenje od svih taksa i fiskalnih podavanja uopće, što je bilo od iznimne važnosti za njihove trgovce.²⁰ Osvajanja na sjeverozapadu bila su motivirana interesima obaju vodećih slojeva u Rimu: senatske aristokracije (*ager publicus*) i poslovnoga svijeta (*negotiatores et publicani*) za koje je najkraći put iz sjevernog Jadrana do istočnih trgovačkih centara vodio preko panonskog međurječja (Sava, Drava, Dunav). Pedesetak godina nakon osnivanja kolonije u Akvileji, krenuo je konzul Gaj Sempronije Tuditan 149.–148., s dvije legije, da utiša nemire u Istri (hvali se da je »pokorio Istre« – *domuit Histros*), a potom je kroz Liburniju stigao sve do rijeke Krke, koja je od starine bila jugoistočna granica Liburnije.²¹ Ako je i bilo kakvih većih sukoba s Histrima, s Liburnima ih sigurno nije bilo, inače bi se i u svezi s time pohvalio. Vrlo je vjerojatno da su se Liburni dobrovoljno predali u »vlast rimskoga naroda«, kao tzv. *dediticii*, i da su zbog toga dobili isti status kao južne ilirske zajednice koje nisu htjele ratovati protiv Rima, tj. da su postali prijatelji i saveznici rimskoga naroda (*amici et socii populi Romani*). S tim u svezi dobili su i fiskalni imunitet (*immunitas*) – oslobađanje od tributa i drugih fiskalnih tereta. Spočetka su taj privilegij dobile samo neke zajednice, a kasnije svo stanovništvo Liburnije, japodsko i liburnsko. Logična posljedica imuniteta je dodjela italskog privilegija (tzv. *ius Italicum*) čija vrijednost je, upravo, *ius commercii*, jedna od temeljnih povlastica rimskoga građanskoga prava. To se u Liburniji odrazilo na raznim područjima, a razvitak trgovine i tercijarnih društvenih djelatnosti pospješio je urbanizaciju liburnskih (ponajviše gradinskih) naselja.²² To je, ukratko, antička Liburnija krajem Republike i na samom početku Carstva. Uza sve navedene specifičnosti, iako su njezini centri s italskom povlasticom bili u cenzorskim listama Italije, nikada nije bila potpuno odvojena od provincije Dalmacije. *Deditio* joj donosi *immunitas*, imunitet *ius Italicum*, italska povlastica i druge privilegije, od kojih su važna *alimenta*, pripomoć iz fondova iz kojih su siromašni slojevi (prvobitno samo Italije) dobivali sredstva za odgoj djece. *Praetentura*, koja se organizira uz Alpsko područje za zaštitu Italije (to je samo oblik jednog pojasa vojnih jedinica, bez stajaće vojske i graničnih utvrđenja), postojala je vjerojatno i prije invazije Markomana, šezdesetih godina 2. stoljeća.²³ Morala je postojati slična vojno-obrambena organizacija već u vrijeme velikog panonsko-dalmatinskog ustanka, 6. do 9. god. poslije Kr., koja je pokrivala čitavo područje Liburnije i Japodije, o čemu na drugome mjestu.²⁴ Bilo je, dakako, mjestimičnih pomicanja granica na štetu provincija, i Panonije i Dalmacije, no to se događalo isključivo na krajnjem sjeverozapadu provincija. Uz Alpe je bio izgrađen i posebni granični sistem, s vojnim objektima i stalnim posadama, kao poseban (alpski)

²⁰ Usp. F. PAPAZOGLU, *Les origines et la destinée de l'Etat Illyrien: Illyrii proprie dicti*, *Historia* 4, 1965., str. 143d. M. SUIĆ, *Illyrii proprie dicti*, *Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, IV, 1967., str. 34d.

²¹ PLIN. III. 129. U tom ne baš slavnom pohodu – iako je završio trijumfom – konzul Sempronije Tuditan je s nekoliko legija prodefilirao kroz Istru i Liburniju da bi se uklonio građanskim borbama u Rimu, gdje su popularne vodili njegovi rođaci Semproniji, Tiberije i Gaj. Možda je samo utišao pokoji revolt u Istri. Usporedi o tome i J.J. WILKES, *Dalmatia*, London 1969., str. 32d. i 36.

²² O tome vidi M. SUIĆ, *Antički grad na Istočnom Jadranu*, Zagreb 1976., str. 47d.

²³ Poslije mnogih mišljenja o pretenturi, još danas vrijede zaključci pok. J. Šašela, koji je pomaknuo i skratio trajanje pretenture na nekoliko godina, u članku objavljenom u *Realencyklopadie der klassischen altertumswissenschaft*, Suppl. XI 1968., col. 545., s.v. Emona.

²⁴ K. PATSCH drži (*Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina* VI str. 198 i VII str. 55) da je riječ o jednom orefektu.

limes koji je zahvatio i dio Liburnije (počinjao je od Tarsatike, današnje Kozale.²⁵ Za vrijeme provale Markomana i Kvada, bila je utemeljena jedna posebna provincija kojoj je na čelu bio, kako se čita na jednom natpisu, Artorije Kast, prokurator s vlašću *ius gladii*.²⁶ Karakter te provincije, čije se rekonstruiranje zemlje *Liburniae*, od sačuvanih slova *procurator provinciae Lib...* u opsežnoj studiji određuje J. Medini tvrdeći da je riječ o provinciji koja nosi ime po Liburniji, pa je tako i naslovio svoj rad.²⁷ Bilo je pokušaja da se nekako protumači taj dio natpisa, pokušao je to i J. Pflaum, jedan od najboljih, ako ne i najbolji poznavatelj viteških karijera u Rimskom Carstvu, no ovu prokuratelu nije mogao definirati. Glavni njegov, valjda konačni, zaključak bio je da su osnutkom ove provincije bile osjetno umanjene kompetencije carskog namjesnika sa sjedištem u Saloni,²⁸ koji je inače imao i vojnu i civilnu vlast. Ja sam pomišljao na provinciju kao kompetenciju, što prvobitno ta riječ i znači, pa sam je tumačio kao provinciju nad flotom koja je morala odigrati važnu ulogu u ratu kad su barbari provalili u Italiju, opsjedali Akvileju, kad je pomoć razoružanoj Italiji mogla doći samo morskim putem. Po tome, mogli bismo završetak natpisa čitati: *procurator provinciae lib[urnarum]*²⁹, jednostavno komandant flote. No teško je ustrajati na ovakvoj kombinaciji (i kad uklanja neke poteškoće) kraj iscrpne i uvjerljive argumentacije J. Medinija, koji ukazuje posebica na slučajeve kad se Liburnija tretirala kao zasebna cjelina u okviru provincije i kad su pojedini izvori upotrebljavali naslov provincije za Liburniju. Kako se vidi, zaista je postojala vrlo živa dinamika na zapadnim granicama provincije Dalmacije, odnosno na onome njezinom dijelu, za koji i kasniji autori, pa i ranosrednjovjekovni, upotrebljavaju ime Liburnija. Međutim, za nas je neobično važna činjenica da Liburnija nikada nije bila priključena Italiji, isto tako ni Istri, i da je, po tome, otok Pag trajno bio u Dalmaciji, dok je Istra, kako smo naveli, kratko vrijeme, u prvim desetljećima 4. st. bila pripojena Dalmaciji. Poslije ovog letimičnog pregleda (koji bi se mogao i izostaviti kad ne bi postojali pokušaji da se »izmijeni« prošlost) neće biti teško zaključiti da je kesenski biskup Vindemije, ma gdje se nalazila Kisa – sjedište njegove biskupije, bio istarski biskup, kako se navodi u aktima koncila na kojima je bio nazočan, da je bio pripadnik »istarske« shizme Triju kapitula, a ne one salonitanske (»Fruentinijanske«), pristaše koje su bili svi dalmatinski biskupi, uključujući i Tacijana iz Raba. Pa kad ne bismo imali nikakvih pisanih dokumenata, ili kad bismo imali dokumente s iskrivljenim podacima, ostaje kao najvažniji izvor Pavao Đakon, auktor Langobardske povijesti. Taj učenik glasovite benediktinske škole iz Monte Casina, odličan znalac latinskoga jezika koji se istesao na klasičnim uzorima, dobar poznavatelj prilika u sjevernom Jadranu, za kojega je ovo more *mare nostrum – id est Adriaticum*, kojem je bliska ova problematika i vremenski i prostorno, donosi podatke koje nikakva kritika ne može dovesti u sumnju. On opisuje kako je ra-

²⁵ R. MATEJČIĆ, *Sedam godina rada u istraživanju liburnijskog limesa*, Osječki zbornik XII, 1969., str. 25d. Usporedi i M. SUIĆ, cit. *Hieronim Stridonjanin*, str. 226.

²⁶ CIL III 1919–8513–12813, Dessau ILS 2770. Natpis je nađen u Podstrani kod Splita. Završetak mu glasi: ... *procuratori centenario provinciae Lib... iure gladii*.

²⁷ J. MEDINI, *Provincia Liburnia*, Diadora 9., 1980., str. 363d.

²⁸ H.G. PFLAUM, *Les carrieres equestres sous le Haut-Empire*, Paris 1960., I, str. 535s.

²⁹ Zasada je vrlo teško odbiti Medinijevo tumačenje. Mi smo ipak pokušali ovu provinciju tumačiti u njezinu izvornom značenju, kao »nadležnost«, »kompetenciju« i sl., pa bi se ono LIB promatralo kao *liburnarum*, gdje su liburne sinonim za flotu (*provincia classis*) koja je morala imati vrlo veliku ulogu u Markomanskom ratu. Usporedi i moj navedeni rad Hieronimus Stridonjanin, str. 246d.

venski egzarh Smaragd pokušao likvidirati »istarsku shizmu«. Jednostavno je odlučio da pokupi sve istarske biskupe, pristaše shizme, i da ih silom dovede u ravensko sužanjstvo.³⁰ Ne ulazeći u kombinacije kako je tada bio ustrojen Ravenski ezgarhat i kakve je ovlasti imao njegov egzarh Smaragd, odnosno do koje je mjere ezgarhat bio organiziran,³¹ sigurno je to da su se njegove kompetencije prostirale na čitavu području bizantskih posjeda, tečevina nakon pobjede nad Istočnim Gotima. Istra je sigurno bila unutar granica egzarhata, a Dalmacija niti jednim svojim dijelom to nije bila, pa, prema tome, ni pod Smaragdovom vlasti. Pavao Đakon nas sažeto i egzaktno izvješćuje da je egzarh pokupio tadašnjega patrijarha Severa, otrgnuvši ga od oltara, i starca Antonija, »branitelja crkve (*defensor ecclesiae*), pa tergestinskoga biskupa Severa, parentinskoga Ivana i kesenskoga Vindemija. On izričito kaže da je Smaragd patrijarha Severa i crkvenog branitelja odveo u Ravenu »s ostalom trojicom biskupa iz Istre« (*cum aliis tribus ex Histria episcopis*),³² među koje ubraja i našeg Vindemija. U istinitost tih podataka nije moguće sumnjati. Smaragd sigurno nije mogao zarobiti biskupa – pripadnika neke druge provincije, u ovom slučaju Dalmacije, nad kojom je crkvenu jurisdikciju imao salonitanski metropolita.

Vindemije je, dakle, istarski biskup. Bio je na čelu jedne istarske parokije, nosio je naslov *Cessensis*. Ako je istarski biskup, što je izvan sumnje, onda je i sjedište njegove biskupije bilo na području tadašnje Istre. Tu se pojavljuje problem ubikacije (za neke čak i egzistencije) istarske Kise. Zastupnici liburnijske pripadnosti biskupa Vindemija (Šonje ga je zvao Vindemije) svoju tezu zasnivaju na činjenici da se u Dalmaciji, odnosno Liburniji, nalazilo mjesto (kažu »grad«, ali bez osnove, jer tu u čitavoj antici nije bilo centra s rangom *civitas*) imenom *Cissa*. Po toj Kisi Vindemije bi bio kesenski biskup. Riječ je o mjestu na otoku Pagu, Časkoj i Novalji, koje Plinije (jedini antički autor) zove *Cissa*.³³ No, ako je Vindemije bio istarski biskup, onda je i u Istri morala postojati jedna Kisa u kojoj je bilo biskupsko sjedište.

Na jednom znanstvenom skupu, što su ga organizirali 1985. godine u Zadru Vizantijski institut iz Beograda i Filozofski fakultet iz Zadra, održao sam referat o otocima imenom *Cissa* u sjevernom Jadranu, odnosno o imenu Kise na otoku Pagu i one u Istri. Zbog raznih prilika (i neprilika) taj referat nije objavljen, a neke misli tu iznesene, djelomično sam anticipirao u spomenutom radu *Cissa Pularia, Baphium cissense, episcopus Cessensis*. Govorio sam i o tome da Plinije spominje otok Kisu i uz nju *Portunata*, ali da to nisu imena za dva otoka, već je *portunata* epitet Kise, koja se po toj Plinijevoj klasifikaciji odlikuje lukama. Drugi dio složenice – *nata* nije stran u imenima mjesta na našem primorju, na što je Skok upozorio, npr. u imenima *Circinata* (Krknata), *Sifonata* (Šipnata) i dr. Isti

³⁰ Usp. PAVAO ĐAKON, *Historia Langobardorum* III 26: *Severus regundam suscepit ecclesiam, quem Smaragdus patricius veniens de Ravenna in Gradus, per semetipsum ex basilica extrahens Ravennam duxit cum aliis tribus ex Histria episcopis, id est Iohanne Parentino, et Severo atque Vindemio nec non etiam Antonio iam sene ecclesiae defensore*. Vjerojatno ih je kupio morskim putom, kako misli Babudri.

³¹ O tome usporedi I. GOLDSTEIN, *Bizant na Jadranu*, Zagreb 1992., str. 72d. gdje je i liter.

³² Vrlo je uvjerljivo mišljenje što ga je iznio Babudri, *Atti e memoriae della Società Istriana di archeologia e storia patria*, XXXI, 1919., str. 35 i d: usporedi njegov rad u *Archeografo Triestino* III Ser XIII, XLI, 1926.

³³ PLIN. III 140 u seriji *per oram oppida*, na kraju kataloga: *Cissa Portunata*, ujedno i na završetku proširenoga Flanatičkog zaljeva.

smisao sačuvala bi složenica s dočetakom *-osus, -osa, -osum: portuosa* («otok opskrbljen lukama»)³⁴ Varijanta u jednom rukopisu *portu nota* bitno mijenja smisao («otok na glasu po svojoj luci»), no mi ne znamo po čemu bi ta luka na otoku Pagu mogla biti glasovita, pa bismo se zaista morali čuditi što nam to Plinije nije naveo. Jer, ako on kaže da je nešto »glasovito«, onda odmah iznosi i zašto je tome tako: npr. *Tragurium* je *marmore notum* (dakle, poznat po svom kamenu), dok je, u istom Plinijevu djelu, otok Sazeno u Jonskom moru glasovit (ovdje bolje »ozloglašen«) po gusarskoj postaji *piratica statione*.³⁵ *Portunata* – odmah iza Cissa u Plinijevu katalogu nije ime nekoga otoka (za njega poslije Paga i nema mjesta pri kraju Plinijeva produženoga Flanatičkog zaljeva: odmah iza toga otoka je kopno, s kojim se Pag skoro dotiče u prolazu zvanom »Fortica«. Takva obilježja otoka ili čitave obale Plinije ne propušta navesti. Epitet *portunata*, odnosno sinonim *portuosa* upotrijebio je na mjestu gdje iznosi važna maritimna i navigacijska svojstva, a epitet *importuosa* za italski dio Jadrana: *importuosa litora Italiae*, u opreci prema istočnoj obali koja je općenito obilježena kao obala s mnogo luka, na grčkom jeziku εὐλίμητος (čak s dodatkom σφύδρα = »veoma«). Jedan otok »bez luka«, koji se nalazi blizu otoka Karpata u jugozapadnom kraju Male Azije, stekao je u grčkom jeziku zbog tih svojstava naziv *aliména*³⁶ (sc. *nesos*) i to bi bila izravna semantička suprotnost našem Pagu s epitetom *portunata*. Poznata je činjenica da se Plinije služio mnogim izvorima, od kojih neke sam spominje, a neke

³⁴ Usp. P. SKOK, *Slavenstvo i romanstvo na Jadranskim otocima*, (odsada SiR), Zagreb 1950., str. 117,121; za istovjetnost sufiksa *-at, -ata i -osus, -osa* usporedi P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I*, 1971., str. 72.

³⁵ PLIN. III 152.

³⁶ PLIN. IV. Ovo je prigoda da se kaže nekoliko riječi o odnosu Plinija prema izvorima, o njegovoj sposobnosti da se njima služi, te o njegovu općem znanju o građi koju prikazuje. Ima, nesumnjivo, takvih mjesta i u njegovoj obradi sjevernoga Jadrana. No ne takvih i tolikih da bismo mu mogli predbaciti nesposobnost izbora i tumačenja izvora kojima se služio. A ti su izvori svi više manje poznati, zahvaljujući upravo Plinijevim podacima. Očito, nije se snašao u III 130. kad prepisuje kolonije i oppida desete regije – spomenuti su tu *Asseriates*, oni isti koje spominje u III 139, kao zajednicu koja ima *ius Italicum (immunesque Asseriates)*, ili *Varvarini* su iz III 139 oni *Varvari* III 130, *Nedimates* iz III 130 su isto što i *Varvarini* iz III 139 itd. Plinije reproducira službene dokumente i ne pada mu na pamet da ujednačuje toponime. Međutim, u obradi podataka i najsjevernijeg Jadrana pokazuje zamjerno znanje. Tu se vidi da nije zarobljenik izvornog podatka, a za neke njegove spoznaje moramo priznati da su njegova »opće poznata znanja«. On zna da je granica Ilirika na rijeci Raši. Ali tu granicu ne uzima kao razdjelnicu između iliričke i italske jadranske obale, već prirodnu granicu, na ušću rijeke Timava, a to bismo i danas tako učinili. On odlično poznaje svojstva Jadrana uz jednu i drugu obalu. Ilirička obala je s mnogo pličina (*vadoso mari*), italska bez luka. Uz istočnu obalu vrlo su snažne struje. On zna da je Istra poluotok (*Histria ut peninsula excurrit*, III 129), pak će, s time u svezi, označiti otoke uz njezinu zapadnu (Pullarije) i istočnu obalu (*Apsyrtydes*). U tim razmišljanjima imao je i poteškoća, npr. kad prelazi na prikaz Liburnije (III 130), nižući liburnske zajednice, kaže: *dein quos scrupulosius dicere non attineat*, a vrlo slično misli o imenima i važnosti stanovnika: *populorum pauca effatu digna aut facilia nomina*. On ima svoj sustav po kojemu će rasporediti izlaganja, svoj *ordo*, s kojim bismo se mogli i mi danas složiti. Takav *ordo*, sam priznaje, nije mogao uspostaviti u prikazu otočja u Egejskom moru. On je vrlo ekonomičan, štedi prostor. Ja mu ne bih predbacio što nije dao na jednom mjestu nizove otoka. Očito, ne želi ponavljati nešto što je već kazao na drugom mjestu. Otuda formulacije u navođenju otoka u Auzonskom moru: *insulae in Ausonio mari praeter iam dictas* (III 151), a slično i kada govori o oppidima na otocima (III 140) od kojih je neke već spomenuo: *insulae eius sinus cum oppidis praeter supra significatas*. Prelazeći preko rijeke Raše na područje provincije, on pred sobom ima čitavu pokrajinu, sve je od Raše *Illyricum generatim* – »Ilirik općenito«, dok su u jugoistočnom kraju *Illyrii proprie dicti* – »Iliri u užem smislu«, iza kojih stoji i Ilirik (ili Ilirija) u užem smislu.

je utvrdila suvremena kritička analiza njegova djela. Kad je riječ o sjeverozapadnom području Jadranskoga mora, moguće je utvrditi mjesta na kojima se autor nije snašao, gdje nije ni opazio da se radi o geografskim pojmovima koje navodi na drugome mjestu, u svezi s nekom drugom užom temom, kao što mu se dogodilo u katalogu liburnskih zajednica što se vode u italjskim cenzorskim listama (III 130,131). Držimo da smo dosad iznesenim činjenicama Plinija protumačili samim Plinijem. Osnovni je zaključak da je Kisa (s epitetom *portunata*) današnji otok Pag, da se nije mogao nalaziti *iuxta Histrorum ayrum* već na kraju proširenoga Flanatičkog zaljeva, a nikako na njegovu početku, da je Plinije jedini antički izvor koji ga spominje (isključujemo prepisivača – Anonimnog Ravenata s početka 7. st.) i da, prema tome, nije mogao biti sjedište istarskog biskupa Vindemija (a onda, naravno, i njegovih prethodnika i nasljednika). Zbog toga ne možemo prihvatiti tvrdnju da je u sjevernome Jadranu postojala samo jedna Kisa, i to liburnijska. Druga Kisa je istarska, koju spominju Plinije i Sv. Jeronim, kao vlastito ime otoka, a neki navode i pridjev načinjen od toga toponima.

Plinije, u završnici III knjige (151,152), kako to i inače čini, nakon obrade geografije i etnografije širega iliričkog prostora, donosi katalog otoka uz iliričku obalu, koja, kako je navedeno, predstavlja istočnu polovicu Jadrana, s početkom na ušću rijeke Timava, što potvrđuje da je Plinije na ovome mjestu (povijesni) geograf, a ne etnograf ili povjesničar: njegova granica između italske obale (*litora Italiae*) i iliričke obale (*Illyrici ora*) prirodna je diskriminanta, o kojoj je on nesumnjivo znao mnogo više od onoga što je o tome napisao.³⁷ Nadovezujući opis iliričke obale na ranija izlaganja o italjskom području, preuzima *ordo* koji mu je sama priroda ponudila: počinje s otočjem ispred ušća Timava (*ante ostia Timavi*), potom, uz zemlju Histra, Kisu Pulariju i Apsirtide (*Cissa Pullaria et Absyrtudes...*) Time je svoj *ordo* logično podredio stvarnosti u prirodi: obišao je istarski polotok sa zapadne i s istočne strane. Apsirtide smješta na početak Flanatičkoga zaljeva, i tu više nema nimalo mjesta za još neki otok, pa ni za neku Kisu, bilo liburnijsku, bilo istarsku. Naprotiv, u njegov red (slijed) vrlo dobro se uklapa Kisa Pularijska, gdje je *Pullaria*, po našoj interpretaciji, atribut (epitet), upravo kao što je to bilo s epitetom *portunata* liburnijske Kise. Epitet pak *Pullaria* pokazuje da je ovaj otok član oveće otočke skupine, kao što su bile i mnoge druge uz italjsku i, još više, uz iliričku obalu: Apsirtidi, Elektridi (s varijantom Kasiteridi u Pseudo Skimna), Mentoridi (kojima je, nesumnjivo, pripadao naš Pag, a možda i Rab), Liburnidi, nekoliko njih u srednjem Jadranu, i na kraju Elafiti. Ova raspodjela otočkih skupina susreće se već u periegetičkoj grčkoj literaturi, koja je Pliniju nesumnjivo bila poznata, ali je nije u cijelosti preuzeo. Epitet *Pullaria*, odnosno *Pullariae* tumači se kao latinski pridjev izveden od *pullus* (pilić, ali i mladunče uopće; usp. »pulić« za mladog magarca). Ta je etimologija općenito prihvaćena, pa sam i ja tako mislio, ali sam tražio i za nekim drugim rješenjima (*pulli*, mladunci pijetlova – *Galli*, kao taoci galske aristokracije).³⁸ Postoje neke indicije da je riječ *pullus* predrimskoga postanja, čije se varijacije susreću na histarskom prostoru. Izvan

³⁷ Netom izrečeno trebalo je navesti da se ne skrivamo iza odgovornosti izvora kad nismo u stanju nešto protumačiti, ili, što je još gore, da ne posegnemo za manipulacijom takva izvora.

³⁸ Tako sam, ali s velikim oprezom, uzeo u obzir jednu mogućnost, koja se, barem je to točno, ne protivi poznatim povijesnim izvorima. M. SUIĆ, *navedeno djelo*, u Arheološki radovi i rasprave 10., 1987., str. 102. d. Danas bih se s puno manje oduševljenja borio za takvo tumačenje.

svake je sumnje da ovu istarsku Kisu spominje Sv. Jeronim u pismu što ga je uputio svom znanцу iz Akvileje, đakonu Herakliju.³⁹ Ovaj je bio pratilac Jeronimova prijatelja, slijepca Kastrucija, koji se odlučio na putovanje do Jeronima. Jeronim se čudi što se taj Panonac, »kopnena životinja« odlučio na takav podvig. *Animal terrenum* Jeronim za sebe očito drži da je *animal marinum*. Gotovo odmah nakon polaska, Kastrucije nije mogao izdržati plovidbu, vjerojatno zbog zibanja broda, a valjda i »smrtnog straha« jednog kontinentalca, i k tome slijepca, pa nije bio sposoban za daljnju plovidbu. Iskrcao se na prvom mjestu zatišja nakon što je otplovio iz luke na kopnu. Koja je to bila luka, nije se teško domisliti. Kombinaciju da je naš (zaista) slijepi putnik negdje iz Panonije krenuo prema primorju, da se na lađu koja je otplovila prema lukama Srednjeg istoka ukrcao u Senju (ili negdje na sjevernoj obali Liburnije), da je naš Kastrucije već na polasku iskusio senjsku buru i sklonio se od nje negdje na otoku Pagu, teško se može braniti. Kastrucije je iz Jeronimovu zavičaju bliske zapadne Panonije, s kojom je i inače održavao veze, posebno s Emonom, otputovao tada glavnom prometnicom kroz Alpe, do Akvileje. Ako to nije ranije učinio, tu ga je dočekaо đakon Heraklije, Jeronimov znanac, kao i onaj drugi đakon, Julijan, koji se brinuo za Jeronimovu sestru u Stridonama. Vrlo je vjerojatno da su se Kastrucije i Jeronim dobro poznavali i prije nego što se taj slijepac zaželio da »vidi« Jeronima. Akvileja je krajem 4. i početkom 5. st. bila glavna luka iz koje su počinjale »velike plovidbe« za Istok. Lađe koje su plovile tom magistralnom rutom uopće nisu pristajale ni u kakvu usputnu luku, osim, eventualno, zbog snabdijevanja. Takva »direktna« plovidba, uz povoljne vremenske prilike, svladavala je daljine od Akvileje do Palestine za tri-četiri dana.⁴⁰ Putovanje kabotažom, (tzv. malom obalnom plovidbom), od luke do luke duž jadranske obale, trajalo bi tjednima. Direktne pruge na ruti Akvileja-Istok koristio je i Jeronim kad je odlazio na Istok. Odustavši od daljnjeg putovanja, Kastrucije se iskrcao u istarskoj Kisi. Jeronim mu savjetuje da tu i ostane i da na tom otoku osnuje samostan. Kastrucije je to vjerojatno i učinio, pa bismo možda ime brijunskoga otoka Jeronim, između kopna i Velikog Brijuna, mogli tumačiti tradicijom o vezi između Jeronima i monaškog cenobija na tom otoku. Arheološka istraživanja će vjerojatno potvrditi ovu našu pretpostavku. Da se lađa u koju se ukrcao Kastrucije otisnula iz senjske luke po buri (što je vrlo malo vjerojatno i za današnje prilike),⁴¹ bila bi se sklonila u jednu od najbližih zaštićenih luka (tzv. tal. »porto di appoggio«, »p. di poggiate«) uz jugozapadnu obalu otoka Raba, koja obiluje lukama u zavjetrini od bure. Neosporno je da, glede sadašnjeg stanja istraživanja, moramo Kisu s početka plovnoг puta iz Akvileje u Svetu zemlju, dovoditi u vezu s otokom Kisom što je Plinije spominje na početku svog kataloga jadranskih otoka, koji počinje od ušća rijeke Timava. Od toponima *Cissa* nastali su pridjevi *cisensis* i sl., upravo kao što je od antičkog imena *Cissa* na otoku Pagu nastalo hrvatsko ime Časka (ili Caška u paških cakovaca), što nije nikakva maštarija kako navodi S.J. Šunca, već jedna od paradigmi što ih je lansirao P. Skok u tumačenju imena mjesta još daleke 1925. godine, u

³⁹ J. BRATULIĆ, *Sveti Jeronim*, Izabrane poslanice, Split 1990., str. 143. d. Slijepca nazivam Kastrucije po Markoviću.

⁴⁰ O toj »brzoj« pruzi Akvileja-Palestina usp. poseban stavak Y.M. DUVAL, *Aquilée et la Palestine entre 370 et 420*, *Antichita altoadriatiche* XII, 1977., str. 296. Usput spominjemo da je i prevoditelj Jeronimovih poslanica Marković držao da se Kastrucije iskrcao na istarskoj Kisi. Po Y.M. DUVAL, pomorske veze su bile sigurnije i intenzivnije, jer su kopnene bile često paralizirane barbarskim kretanjima Panonijom, str. 286.

⁴¹ Usp. S.J. ŠKUNCA, *navedeno djelo*, str. 19.

knjizi »Dolazak Slavena na Mediteran«. Molim poštovanoga kolegu da me barem ovdje poštedi i da se obračuna sa začetnikom ove interpretacije, kojoj je ostao vjeran sve do novijih vremena, u svom kapitalnom djelu »Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima«. ⁴² Drugo je pitanje ubikacije toga otoka koji se nesumnjivo nalazio u Pularijskom, ili, da upotrijebimo noviji termin, brijunskom arhipelagu. Potonulu Kisu ispred Rovinja zbog prirodne kataklizme, s »mekim« prizemljenjem na dubinu od oko 30 metara, sa svim objektima (bazilika, biskupska palača, folunika i dr.) više nitko ne uzima ozbiljno, ostataka toga potonulog otoka jednostavno nema. ⁴³ Međutim, to ne znači da istarske Kise nije bilo, već to da je treba tražiti na drugome mjestu, ali uvijek u zapadnome istarskom akvatoriju. Ja sam iznio svoju tezu u vezi s Brijunom, čije ime potječe iz kasne antike ili iz ranoga srednjeg vijeka, a uklapa se u širok spektar imena mjesta uz zapadnu obalu Istre, koje odražavaju mnogobrojne pličine. ⁴⁴ Između ostalih, *Brevona*, *Bri-voni*, *Brivonum* i sl. u svojoj osnovi čuvaju pridjev *brevis*, *breve* (grčki βραχέα, odatle termin »brak« ⁴⁵ za pliča mjestagdje se okupljaju ribe) sa značenjem »kratak«, »plitak«. Od *Brevonia* potječe i Bribinj na Dugom otoku, koji je, za razliku od Brijuna, prošao kroz hrvatsku fonetsku retortu, ⁴⁶ u kojoj dočetak *-oni* prelazi u *-inj*. Od *breve*, *brevia* nastalo je, po mome mišljenju, ime uvale *Prvija* u Postirama na otoku Braču. No o tome opširnije drugom prigodom. Naš je naum bio da vratimo našoj jadranskoj obali jednu Kisu, koja je bez razloga izvorne potvrde ili materijalne dokumentacije zbrisana iz kataloga otoka u našem jadranskom arhipelagu. A kad je riječ o drugim pitanjima, posebno sjedištu kesenskoga biskupa, koji je nesumnjivo povijesna ličnost i jedan od istarskih biskupa u drugoj polovici 6. st., te o fuloničkoj radionici, koja je također potvrđena autentičnim izvorom, a bila je u Kisi, moguće je nastaviti rasprave, kao što je to načeo vrijedan istraživač istarske prošlosti, pokojni Branko Marušić, koji ovu problematiku uvodi u složena razmatranja, posebno sa stajališta posljedaka istraživanja, svojih i svojih kolega, starijih i mlađih. Očito stojimo pred dva osnovna zadatka: pred revidiranjem i revalorizacijom postignuća dosadašnjih istraživanja na Brijunima, što ih je Marušić stručno prikazao u citiranom radu, a potom, na temelju toga, pred formulacijom zadataka budućih istraživanja, koja će danas, u povoljnijim uvjetima, biti moguće pokrenuti. Još uvijek postoje praznine u arheološkoj topografiji Brijuna, koje treba ispuniti.

Nositelji teze da je paška Kisa, odnosno Novalja na otoku Pagu sjedište biskupa Vindemija, bili su Kunkera i A. Šonje, koji je problem znanstveno predstavio. Zastupnici te teze danas su S.J. Škunca, B. Ilakovac i A. Badurina. Neka nam

⁴² Usp. P. SKOK, *SiR*, str. 69.

⁴³ Usp. M. SUIĆ, *navedeno djelo*, u *Arheološki radovi i rasprave* 10., 1987., str. 185. d.

⁴⁴ Naročito ima dosta *madona* (s dugosilaznim naglaskom na *-ona*), nastalo od *vadona*. Potanje o tome u posebnoj raspravi. Naveo bih samo da naš Peljar registrira nekoliko desetaka pličina, važnih za navigaciju. Puno je više onih drugih. Sve to potvrđuje Plinijev navod da je istočni Jadran *mare vadosum* (*vadum* – »gaz«). Praktično, ako spustimo morsku razinu za oko 2 metra, gotovo ni na jednom mjestu zapadne istarske obale ne bi mogli pristajati ni manji brodovi.

⁴⁵ P. SKOK, *SiR*, str. 88. Podrijetlo ipak nije iz grčkog, kako pokazuje P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I*, str. 197. Vjerojatno je riječ o semantičkoj kontaminaciji.

⁴⁶ P. SKOK, *SiR* izvodi Brbinje od biljke *verbena*, usp. *SiR* 118.

⁴⁷ Usp. I. PETRICIOLI, *Spomenici srednjovjekovne arhitekture na otoku Pagu*, *Starohrvatska prosvjeta III Serija 2*, Zagreb 1952., str. 106d.

bude dopušteno ovom prigodom iznijeti nekoliko važnih činjenica koje omogućuju da se pitanje kesenskoga biskupa što bolje promotri.

Ne postoje nikakve pouzdane indicije na temelju kojih bi se mogao izvesti zaključak da je Kisa, a s njome i otok Pag u cjelini, imao biskupa u kasnoj antici i u kasnijim vremenima. Na otoku Pagu, pa ni u njegovu središtu, gdje su se nalazila cvatuća naselja, u Časkoj i u Novalji, u antici nije postojala jedna političko-administrativna zjednica rimske *civitas*, kao što nije bilo ni jednog središta urbaniziranog po modelu rimskoga *urbs*. A gdje nema *civitas*, nema ni biskupa. Da je on postojao, bilo bi došlo do potpune integracije otoka, čitav bi Pag činio jednu biskupsku parokiju, od rta Luna sve do Fortice. Dogodilo bi se isto što se dogodilo na svim ostalim otocima u sjevernome Jadranu: najveći otok, Krk, imao je središte na periferiji otoka, a u njemu središte biskupije. Isto tako Osor, odnosno Cres s Lošinjom, predstavljao je cjelinu u političko-administrativnom smislu, od Porozine do jugoistočnoga rta Lošinja. Puno manji prostranstvom, otok Rab, poznat municipij kao i dva netom spomenuta, također je predstavljao područje jedne biskupije. I to su jedini otočki gradovi – biskupska sjedišta. Cvatući i moćni otoci u srednjoj Dalmaciji, koji su, kako sam na drugome mjestu pokazao, izgubili bitne attribute rimske *civitas*, kolonije ili municipija svejedno, također nisu imali vlastitoga biskupa, kao ni grad Trogir (*Tragurion*), naseljen rimskim građanima (*oppidum civium Romanorum*, kako donosi Plinije), koji je bio uklopljen u prostranu salonitansku municipalnu zajednicu. Biskupa nisu imali na Vis (*Issa*), ni Hvar (*Pharus*) ni Brač (*Brattia*). Dihotomija područja otoka Paga odrazila se na mnogim oblastima, političko-administrativnoj, ekonomskoj pa i kulturnoj. Čak su se i sveci-patroni podijelili: sjeverni dio, od Novalje dalje imao je svog patrona Sv. Antuna pustinjaka, a jugoistočni dio Paga, od Časke dalje, u ranom srednjem vijeku uzeo je za svojega zaštitnika, a ujedno i zaštitnika otoka, Sv. Jurja. Njemu je bila posvećena starohrvatska crkvice na akropoli u Časkoj, visoko nad gradom Pagom, a Pažani su, preselivši se iz staroga grada na mjesto sadašnjega, taj kult i simbol svoje zajednice izrazili gradnjom posebne crkvice u glavnoj ulici u čast tom starom gradskom patronu. Oni su već puno prije, dok su bili u starom gradu, dobili novoga zaštitnika, Veliku Gospu, vjerojatno pod utjecajem Venecije. Ona je i inače nastojala ukloniti ili umanjiti simbole slobode i autonomije dalmatinskih gradova, često svece-bojovnike, a u zamjenu je forsirala Gospin kult (Vela Gospe, Mala Gospe, Gospe od Karmena, Gospe od Sniga i dr.).

Kako se zna, Pažani su, boreći se protiv Zadrana, uspjeli postići status samoupravne općine i konstituirati se po modelu ostalih dalmatinskih komuna. Nedostajao im je biskup. Logična je bila njihova težnja da i oni, poput Trogira i Šibenika, dobiju svojega biskupa. U planiranom novom Pagu za njega su sagradili posebne dvore, nasuprot kneževa dvora.⁴⁹ Borba je bila ogorčena, Zadrani, odnosno zadarski nadbiskup, žestoko su se opirali emancipaciji Paga u crkvenom pogledu. Ne postoje nikakve vijesti, a ni tradicija da su se Pažani pozivali na postojanje svojega biskupa već u najstarije doba. To su inače bili vrijedni argumenti u takvim borbama, pa su se često izmišljali biskupi i biskupska sjedišta iz davnine.

Nije li možda na otoku Pagu, u njegovu središtu oko Kise i Novalje, našao svoje utočište jedan od biskupa bjegunaca, koji su se preselili na obalu i sklonili pod

⁴⁸ Usp. Ž. TOMIČIĆ, *Materijalni tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva u Velebitskom podgorju*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. Ser. vol. XXIII, Zagreb 1990., str. 114.

⁴⁹ Zasada, usporedi M. SUIĆ, *Pag*, Zadar 1958.

bizantski kišobran, kao što je to bilo s istarskom Emonijom? Uopće nemamo nikakvih podataka o tome da je takvih seoba bilo na području salonitanske biskupije. Svi su biskupi salonitanske crkve imali svoja sjedišta u glavnim naseljima svoje municipalne zajednice, od kojih neke, kako ukazuju arheološki ostaci, imaju vrlo skromno građevinsko ruho, koje je mnogo bliže selu nego gradu. Na sinodima održanima u Saloni za istočnogotske vladavine, 530. i 533. godine, bilo je puno problema i rasprava, ali o nekom povećanju broja biskupija nije bilo riječi. Naprotiv, govorilo se o cijepanju nekih biskupija od jedne na dvije.⁵⁰ Kako je spomenuto, na tim sinodima bio je i biskup rapski Tician, a kesenskoga biskupa tu nema.

U borbi za priznanje Rovinja u Istri kao biskupskoga sjedišta, konstruirana je »tradicija« da je kesenski biskup što ga spominju izvori, Pavao Đakom i koncilski spisi, imao svoje sjedište na otočiću imenom *Cissa*, na kojemu se nalazila i fullonika (*baphium*) što je spominje *Notitia dignitatum*, kao državnu radionicu Venecije i Istrije.⁵¹ Taj je otočić, po toj istoj »tradiciji«, legao na morsko dno. Ostaci toga potonulog kompleksa, unatoč kataklizmi koja je prouzročila potonuće, raspoznaju se, navodno, za lijepoga vremena. Nitko više ne vjeruje toj naivnoj priči, pa se pitanje Rovinja i kulta Sv. Eufemije danas promatra sa stajališta suvremene znanstvene metode. Kao paralela tog potonuća postavlja se »tradicija« o potonuću paške Kise, koja se također »prosjela« i svršila na morskom dnu. Ova je verzija nastala, nesumnjivo, nezavisno od priče o potonuloj istarskoj Kisi. Mi je ovdje spominjemo jer se pokušava, kako je izneseno, sve što je u vezi s Kisom, a postoji samo jedna, pripisati paškoj dok je istarska izmišljena. Zapravo, riječ je o poniranju obale, koje od antike do danas iznosi 2 do 2,5 metara na što sam upozorio još 1953. g. i kasnije.⁵² Na toj dubini nalaze se u Časkoj kompaktni dijelovi cementne podloge od mozaičnih podova, dok je fini pijesak i sitno žalo u dnu časke uvale nastalo otapanjem tih konglomerata. Isti procesi događaju se, naravno, i uz istarsku obalu.⁵³ Druga stvar su posljedice potresa na »suhom«, koji izazivaju veća ili manja razaranja. Njih je bilo i u starini, a neke spominju i pisani izvori (npr. Amijan Marcellin i Kasiodor). Bolje istraženi lokaliteti, s ostacima arhitekture koja ponajprije podliježe razaranja, pružaju ponekad podatke o postojanju potresa, o vremenu u kojem su se zbili, te o stupnju razaranja koja su potresi izazvali.⁵⁴ Istraživanjima Zadra bilo nam je moguće utvrditi dva potresa koji su

⁵⁰ Usp. F. ŠIŠIĆ, *Priručnik*, str. 160d.

⁵¹ Usp. M. SUIĆ, *navedeno djelo*, u *Arheološki radovi i rasprave* 10., 1987., str. 195d.

⁵² M. SUIĆ, *Najprije u Pagu*, Zadar 1958., str. 10: »I na otoku Pagu, kao uostalom i na mnogim drugim mjestima naše obale, opaža se pojava poniranja tla, što se najbolje očituje kod Novalje i Časke, gdje se vide ostaci rimskih zidova nastambi u moru, do same obale. Tumačenje toj pojavi našao je tamošnji narod u poznatoj legendi o dvije sestre, od kojih je jedna zla, zbog koje se grad »proseo«. Dalje višekrat; u mom Antičkom gradu i dr., najposlije u knjizi Zadar u starom vijeku, str. 45 (s primjerima s lokaliteta što sam ih istraživao: Časka na otoku Pagu, Mala Proversa, Muline na otoku Ugljanu, u Murteru, u Pakoštanima kod Biograda, pa na otoku Šćedru i dr. O tome su pisali A. Gnirs i N. Andrijašević. Prvi u radu: Beobachtungen über der Fortschritt einer sekulaner Niveauschwankung des Meeres wahren der letzten zwei Jahrtausende, Jahresbericht der K. u. K. Marine Unterrealschule in Pola, VIII, 1906–1907. Drugi u radu: O vertikalnom poniranju obalne crte u historijsko doba na sjeveroistoku Jadrana, Bullettino di archeologia e storia dalmata XXXIII, 1910, str. 19 i d.

⁵³ O toj temi u novije vrijeme B. Ilakovac, Da li je rimska Kisa propala u more zbog potresa, *Diadora* 13. 1991., str. 250d.

⁵⁴ Oštećenja zbog potresa ne ovise samo o njegovoj jačini, a obnova ovisi o mnogim čimbenicima, naročito ekonomskim. Npr. rušenje palača na Kreti u Hamurabijskom vremen-

bitno utjecali na promjene što se očituju na pojedinim površinama ili na građevinskim objektima. Čujemo da su u najnovije doba geolozi utvrdili, na temelju studija sačuvanih slojeva, postojanje jednoga jačeg potresa u antici. Analiza antičke arhitekture na zadarskom forumu pokazuje da se jedan udar morao zbiti u prvim desetljećima 2. st., prije gradnje tzv. severijanske bazilike. Potres je bio oborio i neke stupove iz kolonade koja je okruživala forum. Tada je bio porušen stražnji zid portikata s jugozapadne strane i njegove je temelje pokrio jači bočni zid novosagrađene bazilike. Nastupilo je razdoblje obnove, koje je unijelo mnoštvo novih arhitektonskih i prostornih rješenja.⁵⁵ Međutim, nakon drugog udara, koji valja smjestiti negdje u 6. st., grad više nije imao snage da obnovi svoje građevine: arhitektonski ostaci hrama na Kapitoliju, bazilike, trijema oko Foruma i dr. ostali su u ruševinama i poslužili kao majdan odličnog kamena za novu izgradnju, ali isto tako i za transport u Veneciju. Mislim da tako nekako moramo promatrati i pustoš naselja na Pagu, oko Časke i Novalje.

Neki istraživači ostataka u središnjem dijelu otoka Paga prikazuju dvije Kise: jednu u Časkoj i drugu u Novalji. Nesumnjivo je da je u kasnoj antici došlo do određene prostorne integracije Časke i Novalje. Spočetka su to bile odvojene aglomeracije, različite koncepcije i različite uloge. Novalja, nesumnjivo, nosi latinsko ime, vjerojatno potječe od supstantiviranog pridjeva, *navalis*, sred, rod *navale* (grčki ἐπίγειον), u pluralu *navalia*, sa značenjem »pristanište«. Ako nećemo slijediti Skoka, koji iza tog toponima vidi odliku tla,⁵⁶ smijemo vjerovati da je primarna uloga i vrijednost počivala u namjeni luke kojom se Kisa veže uz trgovinu vanjskim kanalima. Takav odnos, gdje luka nije uz samo naselje već podalje od njega, bio je čest još u predrimsko doba i vjerojatno odatle potječe grčka sintagma kod starih logografa i periegetičara πόλις καὶ λιμὴν (»grad s lukom«). No moguće su i druge kombinacije o kojima ne možemo raspredati, jer ih nema u antičkim izvorima. Da luke ovakve namjene, zbog intenzivnih trgovačkih i drugih veza s vanjskim svijetom, često preteknu maticu koja ih je osnovala, nije potrebno govoriti. Očito je Novalja niz stoljeća dominirala u odnosu na maticu s pristaništem u Paškoj vali, koja se dugo nazivala Časkom valom. Međutim, na izmaku antike i početku novoga života u ranome srednjem vijeku, nakon doseljenja Hrvata, centar se opet pomiče na prvobitni položaj, u staru Kisu, sačuvavši s kontinuitetom naseljenja i prvobitno ime: *Cessa*, *Cissa*, *Qussa*, i sl., jednom i *Kessa veterana*.⁵⁷

skom horizontu izazvao je jaki potres, no palače su se vrlo brzo obnovile, bolje i ljepše nego što su prije bile. Zaključak je: rušenje nije izazvala invazija niti unutrašnja revolucija, jer poslije takvih udesa obnova dugo traje. God. 63. poslije Kr. Pompeji su doživjeli veliki potres. No, do 79. god. i kataklizme oni su se ne samo obnovili, već je lansiran i novi »stil«, koji se bitno udaljuje od tzv. trećeg stila. Ruralne sredine se mahom sastoje od prizemnih objekata, s djelomičnim prvim katom. Ni tu obnova ne predstavlja veći problem. Problem je kada je gospodarstvo u teškoj krizi, kako je bilo i kod nas u 6. st.

⁵⁵ O potresima u antičkom Zadru usporedi *Zadar u starome vijeku*, str. 324.

⁵⁶ P. SKOK, *SiR 68*, odbacuje, dakako, bilo kakvu vezu između imena mjesta Novalja i nekakve pomorske bitke. ... Ime Novalja izvodi od *novale* – »iskrčena zemlja«. Ja bih radije, ipak, ostao kod *navale*, plural *navalia*, jer ima paralelu u grčkim toponimijama; Strabon npr. uz rijeku *Salon* spominje delmatski *epineion*, a to je, zapravo, lat. *navale*.

⁵⁷ Nigdje kao na otoku Pagu nema toliko imena mjesta s atributom »stari« ili s takvim značenjem: hrvatska Starovasica (tj. staro selo), Stara Novalja, *Kessa veterana*, Stari grad. Jedino je ovaj posljednji potpuno jasan: nakon prijelaza u novi Pag, stari nije nazvan Stari Pag, već Stari grad. Kraj tolikih »starih« naselja nema niti jednog »novog«, koji se često pojavljuju kao opozicija. Nije li možda Novalja, možda samo u kontaminaciji, imala stari hrvatski naziv Novaja? Prijelaz Novaja u Novalja pruža mnoge poteškoće, fonetske i akcenatske, pa ovo ostaje kao jedna teoretska mogućnost.

Postoji još jedna paralela između dviju Kisa. Za dokazivanje lokacije potonule Kise kod Rovinja, domaći su učenici ljudi izradili natpis o fulonici na tom otoku, prema autentičnim podacima iz Noticije dign. koja spominje bafij Istre i Venecije na tom otoku. Falsifikat je lako otkriven. No, kao i svaki drugi falsifikat, npr. jedne povelje i sl., često sadrži elemente koji su istiniti i koji na neki način podržavaju osnovnu tezu koja je motivirala izradu patvorine. Stoga bismo se mogli složiti s mišljenjem pok. Brune Fortali-Tamaro,⁵⁸ da su autori natpisa možda raspolagali s kakvim fragmentom, iz kojega su mogli i nešto preuzeti, npr. ime prokuratora. Malo drugačije stoji stvar s natpisom iz Novalje što ga je pronašao i pokušao dopuniti Kunkera. Njegovo čitanje puko je domišljanje, pa je čudno što mu vrijedni Šonje ipak daje neku važnost, smatrajući, unatoč priznanju da je Kunkera restitucija neprihvatljiva, da je ipak spomenik mogao imati veze s biskupom.⁵⁹ Kako vidim, sada se drži da je taj kameni spomenik plutej iz Krstionice.⁶⁰ Riječ je, međutim, o nadgrobnom spomeniku, od kojega je ovaj pronađeni ulomak samo otprilike četvrtina, i to lijeva donja. Ovdje je izvršeno nasilje nad autentičnim tekstom, gdje je završna formula koja prijete uzurpatoru da će platiti određenu svotu *dabet fisco...*⁶¹ Vjerujemo da bi se detaljnijim razmatranjima našlo i drugih podudarnosti između paške i istarske Kise. Postoje, dakako, još uvijek poteškoće kod identificiranja pularijske Kise. Na neke je upozorio pokojni B. Marušić, koji čitavu problematiku promatra kroz prizmu kasnoantičkih ostataka u širem pulskom okolišu. Za nas je važan njegov zaključak – da je brijunsko otočje imalo u kasnoj antici poseban status.⁶² Ja bih rekao da je to imalo već u najranijoj antici. Uzimam samo jednu indiciju. Osnutkom kolonije rimskih građana u Saloni bila je provedena totalna limitacija pripadajućeg agera, s do danas dobro raspoznatljivom mrežom agerskih karda i dekumana, na kopnu ali i na

⁵⁸ B. Forlati-Tamaro, *Inscriptiones Italiae X, Regio X, fasc. I: Pola et Nesactium*, Rim 1967., str. 271.

⁵⁹ Usp. A. Šonje, u nekoliko radova: *Kasnoantički spomenici na otoku Pagu*, Peristil XXIV, 1981., str. 5 i d; *La sede del vescovo di Cessa Vindemio*, Centro di ricerche storiche Rovigno, Atti XI, 1980–1981. str. 87d. Kritički zahvat u problem »povijesne utvare« – cessenke biskupije usp. u L. Margetić, *Il presunto vescovato di Cissa, Histrica et Adriatica*, Centro di ricerche storiche Rovigno, Trst 1983., str. 126d. Ne osvrćući se na »teoriju« o biskupu paške Kise, niječe i istarsku pripadnost Vindemija i dr., smatrajući da se u izvorima radi o biskupu Cenete u Venetiji. Međutim ta teza se ne može prihvatiti, jer Ceneda (dan. Vittorio Veneto) do tog vremena još nije bila biskupsko sjelo. Kako je spomenuto, Šonje ne prihvaća Kunkera restituciju, ali ipak misli da bi natpis mogao biti u nekoj vezi s Novaljskim biskupom.

⁶⁰ Barem jedno je sigurno: natpis je sepulkralni, kasnoantički, možda i starokršćanski, a atribuciju da je to ulomak iz krstionice (koje još nema, ali će se sigurno pojaviti) valja posve odbaciti.

⁶¹ Ponovit ćemo i ovdje Kunkera čitanje ovog epigrafskog fragmenta (zapravo donje desne četvrtine): *n(obis) am(antibus) / r(egenerationis) ga(udium / et plo(ranti)bus / p(acem) dei e(terni) / suis vol(umnibus) / dabet episcopos*. Nisam siguran da li bih uspio to dobro prevesti. Usp. radu u *Arheološki radovi i rasprave* 10., 1987., u bilješci 70 predložio sam slijedeću restituciju sačuvanog dijela natpisa. Nakon uobičajene formule *si quis aliud corpus posue* (ili *ponere voluerit*): *ad hanc aram, [in hancla]rca[m item] / et locu[m, mis] / i de fa[m]iliaribus] / suis, volu[n]tate] / dabet fisco...*

⁶² B. Marušić, sp. dj. str. 419. Kad se radi o bazilikama na Brijunu »pomirljivo djeluje Marušićeva mogućnost (sp. dj. str. 421), da je bazilika u »kastromu« bila srušena, a da je njezinu ulogu preuzela Marijina bazilika.

otocima Šolti i Hvaru (vjerojatno na podlozi grčkog rastera).⁶³ Dio zadarskog agera bio je otok Ugljan, kojega je veći dio (središnji i sjeverozapadni) također bio *ager centuriatus*. Da su Brijunski otoci (zapravo Brijun Veliki i Mali koji su bili spojeni) predstavljali dio pulskoga agera, vrlo vjerojatno bi i tu bila provedena limitacija. To se, međutim, nije dogodilo. Osnivač kolonije, vjerojatno Julije Cezar,⁶⁴ morao je prije adsignacije parcela kolonistima provesti postupak zvan *restitutio agrorum*, što znači da su zakupnici državnog zemljišta (*ager publicus*) morali napustiti terene koje su bili zaposjeli (država im je, naravno, dodijelila terene za druge još uvijek slobodne terene, možda čak i u samoj Italiji (Kampanija, Padska nizina?). Opće je poznato da su prvi zakupnici terena u Istri, pa i na Brijunu, bili iz redova vrhunske rimske aristokracije, najviših državnih funkcionera, pa i careva.⁶⁵ Njih sigurno nije pogodila restitucija, i već su po tome bili izuzeti od kompetencija pulskog kolonijskog municipaliteta. Daljnja arheološka istraživanja brijunskih otoka otkrit će nesumnjivo nove nalaze, koji će uroditi novim zaključcima. Zasada možemo za neko vrijeme odložiti razmatranja svih problema koji se odnose na istarsku Kisu. Važan je neosporni zaključak – da je ta Kisa postojala, da njezino postojanje potvrđuju prvorazredni pisani antički izvori i da, prema tome, valja razlikovati podatke koji se odnose na istarsku Kisu od onih što se odnose na pašku Kisu. Kad je pak riječ o kesenskom biskupu Vindemiju (isto tako i o njegovu prethodniku i nasljedniku) moramo se pridružiti mišljenjima začetim na temelju podataka iz literarnih izvora (Plinije, Pavao Đakon) prvoga reda, te iz dokumenata, u ovom slučaju iz zapisnika dvaju sinoda (Grado, Merano).

Na kraju valja istaknuti da ove povijesne činjenice, koje su u biti baštinjene iz starije naše i svjetske historiografije, nimalo ne umanjuju vrijednost starijih i naročito novijih arheoloških nalaza iz Časke i Novalje.

Novalja je, nesumnjivo, zbog svojega položaja i odnosa prema Kisi iz Časke, s vremenom stekla kao mnoge druge luke na Mediteranu, mnogo prednosti u odnosu na naselje kojemu je luka i izlaz na more. Neke su takve luke premašile

⁶³ Još uvijek je od koristi moje djelo: Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali, Zbornik Instituta historijskih nauka Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, u Zadrju, Zadar I, 1955., str. 178d. Usp. i R. Chevallier, *La centuriatione dell'Istria e della Dalmazia*, *Bollettino di Geodesia e Scienze affini*, XIV 2., 1957., str. 176d. U novije vrijeme vrijedan doprinos dao je M. Zaninović proučavanjem ostataka limitacije na Hvaru (vjerojatno s grčkim supstratom), na području naronitanske kolonije i dr.

⁶⁴ Prve suvremene kritičke pristupe u problem osnutka rimskih kolonija na tlo Istre izradili su A. Degrassi za Parentij (u predgovoru *Inscriptiones Italiae X Parentium*, Rim 1957) i B. Forlati-Tamaro za Polu (*Inscriptiones Italiae X 1*, Rim 1967.). Kao razvoj problema uspor. i njezinu raspravu: *La fondazione della colonia romana di Pola*, *Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria*, XLVIII, 1936., str. 243d. Novija literatura je dosta opsežna. Što se tiče naziva pulske kolonije *Pietas Iulia*, mislim da on pomiruje dva prijedloga: osnivač Cezar za života, ili osnutak nakon njegove smrti. Kad se zna koliko je priprema bilo potrebno u postupku osnivanja agrarne kolonije, nekada i par godina, možemo prihvatiti da je Cezar nakon građanskog rata izradio *lex coloniae*, ali da je provedba tog zakona dugo trajala posebno postupak izuzimanja državnog agera od starih zakupnika, predstavnika rimske aristokracije, izrada centurijacije i adsignacije čestica (*sortes*) kolonistima. Postupak je bio potpuno dovršen odmah nakon Cezarove smrti, i s toga razloga pulska kolonija ima prvobitni atribut *Herculanea* u zakonu, a *Pietas Iulia* iz vremena neposredno nakon dovršenja postupka.

⁶⁵ Iz brojne literature o demografiji antičke Istre izdvajam noviji prilog M. Zaninović, *Marginalie o pučanstvu antičke Istre*, *Opuscula archaeologica* 15, 7189, 1991. Od starijih naših autora valja spomenuti Š. Mlakara, koji se na ta pitanja osvrnuo u svojoj sintezi: *Istra u antici*, Pula 1962.

snagu grada – nazovimo ga tako – svoje matice. Ne samo što se tiče ekonomske moći, već i komponenti iz drugih sfera, posebno iz sfere arhitekture i organizacije naselja, a da ne govorimo o demografskoj strukturi (poslovnog) svijeta koji tu živi i djeluje. Razvitak užeg područja Kise tako je između dva naselja, Kise i Novalje, koja su jamačno, svojom arhitektonskom artikulacijom, s vremenom bila integrirana u jednu naseobinsku cjelinu. No, to ne znači da je i Novalja zbog toga preuzela ime *Cissa*. Da se to dogodilo, našlo bi nesumnjivo odraza u kasnijoj toponomastici. To se, znamo, nije dogodilo: pretpostavljena *Navalia* ostala je Novalja tijekom čitave daljnje povijesti, dok je Kisa, kao ime mjesta, trajala do u srednji vijek, a od njezina imena načinjen je pridjev Časka, u govoru paških čakavaca Časka, kako je navedeno.

Na pitanje je li *Cissa* imala svojega biskupa, moramo odgovoriti neodređeno: ne znamo, možda jest, ali o tome nemamo nikakvih izvornih potvrda, čak ni za jednu kako-tako prihvatljivu pretpostavku. Međutim, na pitanje je li biskup imenom Vindemije bio *episcopus Cissensis* u smislu da se atribut »kisenski« odnosi na otok Pag, odnosno na Novalju na otoku Pagu, moramo odlučno dati negativan odgovor: ama baš ništa ne sugerira da bi ta povijesna ličnost bila paškim biskupom, dok za suprotnu tezu (da je bio biskup istarske Kise) govore svi poznati i ovdje citirani izvori.

Sada, na kraju ovih razmatranja, moramo i mi sami, zajedno s istraživačima Kise i zagovornika Vindemijine paške pripadnosti, postaviti pitanje: otkuda i zašto Novalja s Časkom posjeduje tako i toliko vrijednih ostataka, na kojima bi im mogli pozavidjeti mnogi u povijesti poznatiji centri, pogotovo izvangradski. A Časka, kao ni Novalja, nije bila urbani centar, niti je imala municipalnu konstituciju jedne *civitas* i sl. U tome pogledu ona je, zajedno sa sjeverozapadnim dijelom otoka Paga, bila u kompetenciji Raba, i u političko-administrativnom i u pogledu crkvene jurisdikcije; bila je dio cvatućeg rapskog municipija, i po tome dio rapske dijeceze, koja je višekrat potvrđena vjerodostojnim izvorima od 6. st. dalje. U istraživačkom zanosu, koji je u ovom slučaju razumljiv, istraživači su u novaljskom krugu stvorili atmosferu nekakvog iznimnog identiteta slavnoga grada, sjedišta biskupa, gdje je sitnom intervencijom jednoga natpisa, od riječi *dabet fisco* preinačeno u *dabet episcopo*, tako da se i samom A. Šonji bilo teško rastati od uvjerenja da je taj natpis u nekoj vezi s biskupom iz Novalje. S vremenom su interpretacije evoluirale: Kisa (u Novalji) bila je grad, *urbs* u pravom smislu riječi (kad joj vrijeme inače nije, jer je to razdoblje totalne stagnacije grada na svim područjima), tu je postojala (i postoji) jedna od glavnih ulica, gradski *decumanus maximus, forum*, gdje je završavao gradskim nimfejem, gradske utvrde, itd. Posebno su značajni ostaci rimskog akvadukta, pa starokršćanski ostaci, među kojima valja na prvo mjesto postaviti glavnu gradsku baziliku, koja se tako i imenuje (*basilica urbana*), nekropola, sarkofazi i mnogi drugi vrijedni nalazi, pokretnih i nepokretnih spomenika.⁶⁶ Ni u jednom naselju u našoj zemlji, u jednoj ipak ruralnoj sredi-

⁶⁶ Nalazi su zaista fascinantni, o čemu A. Šonje u više navrata, usp. njegove priloge: Altchristliche Basiliken in Novalja auf der Insel Pag, Akten der VII International Kongress für Christliche Archaeologie, Trier 1965. str. 697d; Kasnoantički spomenici na otoku Pagu, Peristil XXIV, Zagreb 1981., str. 15d. vrijedni moćnik iz kraja 4. (ili početka 5.? st.) obradio je A. Badurina, najprije u »Telegramu« Zagreb 18. srpnja 1972; s naslovom Ranokršćanski relikvijar iz Novalje, Materijali XII, Zadar 1976. Mozaik iz apside prikazao je B. Ilakovac, Materijali, XVIII Beograd-Bitola, 1980., str. 127d. Potpunije u prilogu S.J. Škunce u Croatica Christiana periodica, 27, Zagreb 1991., str. 11. Teško će biti složiti se s A. Šonje, da bi bazilika u Jazu mogla biti arijanska. U koliko, naravno, ne mislimo dovesti u Novalju i arijanskog biskupa.

ni, nije nađen tolik broj spomenika, tako visoke vrijednosti. I nećemo se čuditi da su dobronamjerni mještani, na čelu s pok. A. Šonjem, zaključili da je Novalja bila gradsko središte, središte biskupa, od kojih bi jedan bio upravo Vindemije, paški a ne istarski biskup. Kad pogledamo npr. ostatke kršćanskog kulta u Danilu kod Šibenika, koji se u salonitanskim sinodima naziva *Rediticum*,⁶⁷ kako se misli, onda je to prava bijeda prema ostacima iz Novalje. Dužnost nam je, ipak, upozoriti na neke tvrdnje koje ne odgovaraju stvarnosti ni arheološkim otkrićima u Novalji. Od foruma ništa nije nađeno, samo se pretpostavlja da je tu bio Nimfej (slično kao u antičkom Zadru),⁶⁸ od dekumana također, bazilika kao urbana naslućuje se na temelju jednog manjeg fragmenta perimetralnog zida apside, i, sudeći po rekonstrukciji, fragmenta vrlo kvalitetnog podnog mozaika. Sve su to većinom apstrakcije koje se nastoje materijalno konkretizirati, ali bez odgovarajućih arheoloških potvrda. Tu, u prvome redu, mislimo na unutrašnju organizaciju areala Novalje, pa i Kise. Većinom su to bili, koliko se može raspoznati, samostalni objekti, sa svim elementima ruralne arhitekture, središta ruralnih ekonomija, u kojima su djelovale *familiae rusticae*. Činjenica da ti objekti proizvodne, ali i rezidencijalne namjene nisu raštrkani na veće udaljenosti, kao središta predija, kako se to normalno susreće u agrarnim područjima, već su dosta okupljeni, s malim razdaljinama jedan od drugoga, ima svoje razloge i mi ćemo ih ovdje iznijeti. Ključ mnogih problema što ih nude ostaci iz Časke i Novalje, treba tražiti u ekonomiji toga područja od predrimskih vremena pa do kraja antike, a i kasnije.

Na temelju brojnih arheoloških ostataka, ali i na temelju uopćavanja kad su u pitanju ageri pojedinih municipalnih zajednica, polazimo od općih zaključaka da su se na tim agerima gajile tradicionalne mediteranske kulture, ponajprije masline i vinova loza. Složit ćemo se da na otoku Pagu ni u antici, kao ni danas, nije bilo povoljnih uvjeta za maslinarstvo, za razliku od Istre gdje je ono monokultura. Na nekim dionicama pašskog terena postojali su uvjeti za gajenje vinove loze koja se aklimatizirala prirodnim nepogodama (bura, posolica, hladnoća i dr.). O žitarcama ne treba govoriti, a to vrijedi i za većinu drugih otoka, koji su u srednjem vijeku služili za ekstenzivnu ispašu stada, a isto tako i kao ribarska staništa. Sama tehnologija obrade vinograda i izrade vina na Pagu (ali ne samo na njemu) ne iskazuje nikakva kontinuiteta iz antike, za razliku npr. od Istre, koja je u tom pogledu bila na mnogo višem stupnju, gdje su se sačuvali ostaci agerske organizacije, npr. naslijeđenim »pudarima«, antičkim *salt(u)arius*: čuvar površine 5 puta 5

⁶⁷ Iznimna važnost lokaliteta je u bogatstvu autohtonih retencija (domaća imena, institucije, uloga domaće aristokracije) (*principes* i dr.). Ako je *Rediticum* iz salonitanskih sinoda zaista stari ilirski i ilirorimski Rider, staro kršćanstvo u njemu je ostavilo zaista bijedne ostatke, gdje su elementi kulta uklopljeni u jedno termalno postrojenje, nedaleko od foruma. O starom Rideru nekoliko je radova objavio istraživač tog lokaliteta D. Rendić-Mioačević; skup priloga o Rideru, pod naslovom Riditina, usp. u djelu Iliri i antički svijet, Split 1989., str. 845 do 890.

⁶⁸ Najveća potrošnja vode iz akvedukta morala je odlaziti za napajanje stoke, prvenstveno u Novalji (»nimfej« na forumu), ali i na drugim mjestima. B. Ilakovac, u nekoliko radova, a posebno u novijem članku Zašto je akvedukt za rimsku Kisu (Cissa) na otoku Pagu sagrađen neočekivano visoko iznad mora, Radovi Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, 34. 1992, str. 11 i d.; on ne uzima u obzir najvećeg potrošača vode na otoku, stoku, snažnu osnovicu kisenskog prosperiteta u kasnoj antici.

⁶⁹ O tome A. Šonje u sp. radovima i P. Sticoti, Pago, Serta Hoffilleriana (Hoffillerov zbornik), Zagreb 1940., str. 170. d. J. Šašel, Živa antika 12., 1963., str. 387d. A. Šonje, Živa antika 8., 1958., str. 311d; M. Suić, Zadar u starom vijeku, Zadar 1981., str. 250.

centurija u ageru. Možda je mnogo bliži, ako ne identičan primjer organizacije poljoprivredne proizvodnje oko Časke, na imanjima rimske familije Kalpurnija Pizona, koji su tu imali svojih posjeda još iz Neronovih vremena, na što upućuju i natpisi. Vjerojatno njima, ili njihovim nasljednicima, treba zahvaliti gradnju monumentalne kasnoantičke palače, čiji su se ostaci sačuvali na prostoru jugoistočno od tunere, koja se prostirala na terasama, s fasadom (portikatom) uz more, koja je do danas dobro vidljiva. Ispod zida teče dubok nadsvodeni kanal, koji je služio kao glavni kolektor za odvod iz palače. Ako se ikada ostvari znanstveni zadatak da se ta palača otkrije, dobit ćemo odgovore na mnoga pitanja, s ostacima kompleksne kasnoantičke arhitekture, koju danas sebi predočavamo studijem Mogorjela i nekih drugih središta kasnoantičke ruralne proizvodnje, izvan gradskih središta, koja su u ovo vrijeme, od kraja 4. st. dalje, bila na izdisaju, proživljavajući tešku krizu.

Sve što smo maločas naveli neće nam moći, nažalost, puno pomoći u nastojanjima da u cjelini sagledamo kasnoantičku situaciju uži predjela između Časke i Novog Ljeka. Razmatrajući agersku ekonomiju u pojedinim regijama, nekako spontano tražimo tjeske za grožđe i mlinove za masline. Drugu važnu privredu, stočarstvo, spominjemo tek usput. Ne pomišljamo da bi upravo stočarstvo imalo prednost, da je u kasnoj antici ponegdje predstavljalo glavnu privrednu granu, a u nekim prigodama i jedinu. Isto tako smo skloni minorizirati rentabilnost stočarske privrede. Međutim, takvo poimanje ne odgovara povijesnoj stvarnosti. Kako je poznato, stočarstvo u rimskoj tradiciji stoji na počecima života grada Rima. Postojale su velike površine pogodne za ispašu, koje su u čitavoj antici sačuvali pravni položaj javnoga dobra (*loca publica*) koja se ne smiju otuđiti, osim manjih dijelova uz gradove, posebno kolonije, gdje su kolonistima dani ne samo tereni za obradu, već i za ispašu.⁷⁰ Isti status imali su tereni dodijeljeni logorima rimske vojske (*prata legionis*) za njihove potrebe, posebno za dodjele vojnicima nakon vojne službe.⁷¹ Vrlo veliku su važnost dobili uzgajivači stoke nakon Dioklecijanovih reformi, kad je trebalo ulagati ogromna sredstva za održavanje pokretnih vojnih jedinica (*comitatenses*). U starom Rimu, gotovo do kraja Republike, država se nije uplitala u tradicionalne odnose u toj grani proizvodnje. Vlasnici velikih stada stjecali su dosta sigurnu rentu. Na čelu pastira, čuvara stoke, nalazio se tzv. *magister pecoris*, koji je prema vlasniku stada imao obveze slične onima što su ih imali *vilici* na imanjima posjednika. No, dok je radna snaga (prije svega neslobodna) na agrarnim imanjima bila nekako zaštićena i osigurana, pastiri su se sami mirali brinuti za jelo, odjeću i sl. Zbog toga su oni često pribjegavali pljački, pa je pojam čobana bio izjednačen s pojmom razbojnika. Kad je Spartak pokrenuo robovski ustanak, pridružile su mu se mase pastira iz Južne Italije. Da bi stimulirao stočarsku proizvodnju, Julije Cezar je donio zakon da u svim skupinama pastira jednog gospodarstva najmanje jedna trećina čuvara stoke mora biti iz redova slobodnjaka. U kasnom Carstvu, kako je navedeno, stočarski su proizvođači došli u prvi plan,⁷² za potrebe vojske utjerivale su se velike svote poreza, često izvan-

⁷⁰ Usp. M. Suić, *Antički grad na Istočnom Jadranu*, Zagreb 1976., str. 56. d. i 59d. (*ager compascuus*). Mnoge zasade o pašnjacima kao javnom dobru preživjele su antiku, a neke su prisutne i u institucijama srednjovjekovnog Paga.

⁷¹ usp. M. Zaninović,

⁷² Nakon Dioklecijanovih reformi, ekonomskih i vojnih, osobiti problem predstavljala je opskrba vojske, veći dio tereta pada na veleposjednika na selu, pojavljuju se i tenzije između vojske i veleposjednika. Problem je također bio i opskrba gradova, kad je stara

rednih, ponekad su se provodile i rekvizicije. Karakteristično je za to razdoblje da su postojale monokulturne farme, isključivo stočarske. Tako npr. Sv. Jeronim sugerira svojem susjedu Julijanu, također iz Dalmacije, kojemu su barbari otjerali stoku i ljudstvo pa je ostao bez ičega, da ode u samostan.⁷³ Nema sumnje da se na otoku Pagu stočarstvo njegovalo u antici, a da je od kraja 4. st. i dalje imalo ulogu kao i u drugim regijama, na otocima i na kopnu. Pa i naš Sv. Jeronim imao je nekoliko vila (on ih skromno zove *villulae*), vjerojatno i za stoku krupnog zuba, a posebice sitnog, uz ovce i koze i svinje, koje su imale veliku važnost u osiguravanju opskrbe vojske. Karakterističan (no vrlo neugodan) zadah svinjske staje ostao mu je u neizbrisivom pamćenju, pa će iz tog izvora birati pogrдне riječi za svoje protivnike, npr. protiv Rufina koji je »groktao« (*grunnius*), svinjski (*stercus*) i dr. Neke zasade institucija što se odnose na stočarstvo unesene su u Statut paške komune, pa je vjerojatno to bio razlog zbog kojega su Zadrani, u borbi protiv Paga, izrekli toliko pogrđnih riječi na račun paških zakona, odnosno »bezakonja«.⁷⁴ Pitanje je da li su zidovi (kanti) što teku od jedne obale Paga do druge ostaci drevne organizacije pašnjaka, koji su i sada javno (tj. općinsko) vlasništvo, a njihova se ponovna raspodjela provodila svake navršene sedme godine, kao što je to npr. bilo kod starih Židova, ili u naših Dalmata. Ovih nekoliko misli

gradska privreda bila potpuno upropaštena (G. Clemente, Guida alla storia Romana, Milano 1981. i passim). Za državu mesni proizvodi (meso, sušeno i soljeno, kože, vuna, sir i dr.) daleko su bili zanimljiviji nego li žitarice, koje su se na veleposjedima njegovale u autarkičnim razmjerama. Napokon, valja dodati: dalmacijski sir (*caseus Dalmaticus* što ga Plinije hvali) mogao je biti i paški sir (naravno, s drugim iz pokrajine).

⁷³ Postoje potvrde, da su pojedina velika dobra već u drugoj polovici 4. st. bila nomokulturna, u kojima se uzgajala samo stoka. Takvu je »velefarmu« stoke imao susjed sv. Jeronima Julijan, iz Krasa poviše Rijeke. Kad su mu barbari rastjerali stoku i ljudstvo, ostao je bez ičega, izgubio je i obitelj. Bio je zaista veoma bogat, kad je, kako donosi sv. Jeronim, »gradio manastire« i izdržavao velik broj svetih po dalmatinskim otocima. Bolje bi uradio, (kad je ostao bez igdje ikoga) kaže Jeronim, kad bi i sam otišao u samostan. Usp. I. Marković, Izabrane poslanice sv. Jeronima, Zagreb II 1908., str. 242. Usp. i M. Suić, Hijeronim Stridonjanin – građanin Tarsatike, Rad JAZU knj. XXIV Razreda za društvene znanosti, Zagreb 1986., str. 265. Julijan, neposredni Jeronimov susjed, Dalmatinac kao i on, morao je zaista biti super bogataš kad je na svoj trošak osnivao i izdržavao samostane po dalmatinskim otocima (razumije se, sjevernim, tj. kvarnerskim). Nisu li i cenobiji u Novalji i, vjerojatno, u Poveljani i na o. Maunu njegove tečevine? I još jedno pitanje: nisu li ovi samostani osnovani još prije Milanskog edikta, što bi se moglo pretpostavljati na temelju aktivnosti Jeronimovog susjeda Julijana, koji je već imao iza sebe niz osnovanih samostana.

⁷⁴ Usp. rad I. Ostojića u P. Šimunović, sp. dj. str. 39., gdje Ostojić uglavnom slijedi P. Skoka, SiR str. 173. Za nas je važno upravo ono što navodi Ostojić, da se povaljska luka spominje s imenom *Portus Paulinus* (»Pavlinška luka«) koje se ne uklapa u mnogobrojna tzv. predijalna imena, načinjena po vlasnicima imanja. Od imena *Paulus* trebalo bi očekivati *Paulianum* (*praedium*) ili *Pauliana* (*terra*), ili *Paulianus* (*fundus* ili sl.), kako se to susreće upravo na o. Pagu, u nazivu Poveljana, ispred kojega nesumnjivo stoji antička *Pauliana*. Da li po vlasniku Pavlu ili po sv. Pavlu pustinjaku, trebalo bi detaljnije ispitati (ovo drugo je vjerojatnije). Ne vidi se da li je oblik *Pauliniana* prijedlog P. Šimunovića ili I. Ostojića, da je »Povlja pridjevski oblik *Paulinianus* izveden od rom. pridjeva. Upravo oblik *Paulinianus*, a još više potvrđeni primjer *Paulinus*, upućuju na zaključak da se radi o pavlinima, kojima je tamošnja »villa rustica« u luci samostan, s gospodarskim postrojenjem, a velika bazilika bogomolja u kojoj su svi monasi morali dolaziti na liturgiju. Takvih velikih bazilika u »pustinjama«, tj. u mjestima gdje nema nikakvih naselja, ima više na našim otocima i u primorju, što bi moglo služiti kao poticaj daljnjim istraživanjima odnosa starokršćanskih bazilika prema pripadajućim naseljima. Ovdje bih spomenuo vrlo prostranu baziliku Sepen kod Omišlja na o. Krku, koja je starokršćanska ili joj je osnova kasnoantička.

treba ovom prigodom poslužiti da pokušamo protumačiti kult Sv. Ante pustinjaka u Novalji. On je do danas patron Novaljski. Kako se zna, on je zaštitnik stoke, a u njegovoj ikonografiji često je prisutna svinja, simbol grijeha, ali i izravni atribut resora koji je ovom svecu posvećen, kao zaštitniku stočarstva uopće.⁷⁵ Nesumnjivo je stočarstvo bilo glavna privredna grana otoka Paga još iz prethistorijskih vremena. S tim u svezi bi se mogao dovoditi i toponim *Mandre*,⁷⁶ metaforom i mala plitka lučica, Mandrač. Iz ovoga kompleksa ne možemo odvojiti ni kult Sv. Ante Pustinjaka na otoku Maunu, gdje se nalaze ostaci samostana. Zanimljivo je opaziti da se na otoku Pagu nije osim u Novalji, sačuvao kult Sv. Antuna do u srednji vijek, kada nestaje monaštvo istočnjačkog podrijetla i kad se pojavljuje zapadnjačko monaštvo, ponajprije s benediktincima. Takav samostan bio je sagrađen u ranome srednjem vijeku na prevlaci između današnje Prosike i Paga, u dokumentima *S. Petrus in isthmo*,⁷⁷ od kojega je sačuvan dio bočnoga zida s lezema, uzidan u bočni zid jednoga magazina za sol. Sve smo ove činjenice iznijeli da bismo mogli osvjetliti ekonomsku moć otoka Paga, posebno u kasnoj antici, kada stočarstvo sa svojim proizvodima stječe prvorazrednu ulogu u gospodarstvu, što donosi duže razdoblje blagostanja. U tom svijetlu treba promatrati prvorazredne arheološke nalaze s užeg područja Časke i Novalje, uključivši i tamošnje ostatke akvedukta, bez kojega bi se teško mogla održavati velika stada koja je trebalo napajati, iako je, vjerojatno, u razasutim vilama bilo i cisterni uz pojedini

⁷⁵ O sv. Antunu pustinjaku usp. A. Badurina, Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Zagreb 1979., str. 118.: »Svinja, koja predočuje demone požude i proždrljivosti, često prati sv. Antuna i znak je njegove pobjede nad grijehom. Ta oznaka pribavila mu je glas moćnog zaštitnika kod uzgoja svinja i ostale stoke.« I ja bih izdvojio svinje, jer su mnoge Jeronimove metafore povezane sa svinjama, posebno npr. u obračunu s Rufinom.

⁷⁶ Usp. P. Skok, SiR str. 71 i d: »Mandrije, porat i gaj u Kolanima, zvane i Mandre (Male i Vele).« ... str. 72: »Pastirstvo je bolje zastupljeno, Mandre...« Usp. i bilj. 15 na str. 77: »To je grčka riječ, koja svojim značenjem odgovara našem pastirskom stan...« Za Mandrač usp. Isti, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika II, Zagreb 1972., str. 368 s.v. Za predominaciju stočarstva na o. Pagu u starini važno je upozoriti na Skokovu konstataciju: »mnogo izrazitih šumskih toponima danas više nema.« Mi bismo dodali da ih ni u antici nije bilo, što je posljedica ekstenzivnog stočarstva. Istaknuli bismo posebno crniku (česvinu, *quercus ilex*) jer je njezin žir također mogao služiti za ishranu svinja. Što se tiče ostalih toponima koji se mogu dovoditi u vezu općenito sa stočarskom privredom, trebalo bi sistematski obraditi sva imena mjesta iz stočne nomenklature (krava, goveda uopće, koze, ovce, svinje, ovdje posebno s janjcima), a to vodi k imenima mjesta nastalih od sv. Agneze, hrv. Janje i sl. kojih na Pagu sigurno ima. Uspor. Ž. Tomičić, Materijalni tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva u velebitskom podgorju, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. Serija XXIII, Zagreb 1990., str. 141 i passim. Po mome mišljenju, ime otočića Laganj u produženju Luna nastalo je od *agnia* (sc. *insula*), kojoj je pridodat član (po Skokovoj paradigmi za starije oblike što su ih Hrvati sačuvali, Lovrata od *la aurata*, za razliku od tal. mletačko orada). I danas tu slobodno pasu ovce. Prvobitno ime bilo je isto kao i današnjeg delfina. Veza s dupinom nastala je u pučkom shvaćanju morfološkom asocijacijom s dupinom, no to vrijedi samo za veći otočić. Laganj je naprotiv posve ravan, kao dio livade koja niče iz mora. To nas vodi k zaključku da prvobitno ova dva otočića nisu stekla ime asocijacijom s delfinima, već da su to bile još jedne »dviije sestrice« u jadranskom arhipelagu, ali u grčkom jeziku (tragovi kojega su ovdje oko Raba dobro sačuvani: pilai, dromos, naš drmun, plaj od plagia i dr.), u romansko istarskom »do seror«, u grčkome *adelphinai*. O tim pitanjima opširnije na drugom mjestu. Ništa se ne protivi zaključku, da i ime otoka Gnalića pripada ovamo: od *Agnalis*.

⁷⁷ G. Praga, Il monastero di San Pietro in Istmo sull'isola di Pago, Atti e memorie della Società Dalmata di storia patria III, Zadar 1934. To što je u dokumentu *ist(h)mus* (prevlaka), postalo je kasnije Prosika, nakon što je nastao spoj između Paške vale s uvalom Solane.

gospodarski objekt. Isto tako, nije isključeno da su uz glavnu trasu vodovoda, od Kolana dalje, postojali mali odvojeci (*diverticula*). U tom svjetlu valja promatrati i opravdano pretpostavljene dimenzije glavne bazilike, koja je nedavno stekla atribut *urbana*. Prema otkrivenim indicijama bila je to zaista velika bogomolja, znatno veća nego što bi trebalo pretpostaviti ako je riječ o bazilici jednog naselja kakva je bila Novalja od kraja 4. pa dalje, u 5. i vjerojatno 6. st. Ovdje stupamo na teren problematike kojoj u našoj arheološkoj znanosti nije bila posvećena dužna pažnja. To je pojava bazilika velikoga prostranstva u ambijentima u kojima nije bilo nikakvih naselja, mogli bismo reći u pustim predjelima, pa se postavlja pitanje: odakle takve velike dimenzije ovih bazilika, tko ih je gradio i kome su služile? Nekoliko takvih novih starokršćanskih bazilika, sagrađenih izvan područja bilo kakva naselja, otkriveno je posljednjih desetljeća. Kao primjer naveo bih veliku baziliku, vrlo dobro sačuvanu i konzerviranu, u Poveljima na otoku Braču. Donosim čitav citat iz vrijednog djela P. Šimunovića⁷⁸ o toponimiji otoka Brača: »Povlja (Povja, N. pl., n). Današnja Povlja nastala su tek u XVI. stoljeću. G. 1576. na umanjenom posjedu nekoć slavne opatije bili su nastanjeni pustinjaci sa svojim obiteljima i poslugom. U XVII. stoljeću dolaze pribjeglice i naseljavaju se podalje od mora u predjelu *Gornja Povja*, a kasnije oko stare opatije, gdje se razvilo današnje naselje...« Na drugom mjestu piše:⁷⁹ »Prvu potvrdu za Povlja navodi Listina (misli na Povaljsku l.) na nekoliko mjesta... Ondje je prije benediktinskog samostana bila starokršćanska bazilika, a u dnu uvale rimska *villa rustica* nekog Paulusa, jer se po Ostojićevu navodu, ta luka spominje kao *Portus Paulinus*, pa je Povlja pridjevski oblik *Paulinianus* izveden od rom. pridjeva s promjenom lat. dvoglasa *au – av* i kratkoga *ā* u *ō*.« Dodajmo još naziv »u vezi s vjerskim organizacijama: Abacija Pv« (Povlja). Ovdje nam arheologija pruža dva važna podatka: postojanje starokršćanske bazilike i jedne građevine u povaljskoj luci, navodno rustičke vile. Osim te »vile«, u luci nikakva traga nadaleko od bazilike nema koji bi upućivao na zaključak da je bazilika bila tu radi nekoga naselja. Bez obzira na opću imenicu abacija (koja se može odnositi i na kasniju benediktinsku opatiju), začetak citiranih povijesnih naziva neće biti moguće prihvatiti kako Ostojić predlaže. Ime Povlja (u domaćoj čakavštini Povja) moglo je nastati samo od lat. (rom.) *Paulia*, nom. sing. ž. roda, ili, što je vjerojatnije, nom. pl. sr. roda. U svakom slučaju ime je u vezi sa Sv. Pavlom pustinjakom, kojemu je, vrlo vjerojatno, bila posvećena bazilika koja je služila monasima, redovnicima sv. Pavla pustinjaka odnosno Paulinima. Praoblik *Paulia* (od kojega nesumnjivo potječe naziv Povlja) mogao se odnositi na više pojmova: *monasteria Paulia* (kao gentilicij od *Paulus* koji je uvijek pridjevski oblik), *cenobia P.*, *basilica P.*, *monasteria P.*, *ecclesia P.*, i dr. Pripadnici redu Sv. Pavla su *Paulini*, s dočetakom *-ino*, kao *Tragurini* od *Tragurium*, *Tergestini* od *Tergeste*, *Iadertini* od *Iader*, a na Braču Lovrečina od *Laurentia* (Lovreč) – *Laurentina* (valjda *vallis*), po titularu starokršćanske bazilike. Oblik *Paulinianus* (da je postojao) dao bi u hrv. Povlinjan (usp. *Proculianus* – Prokljan i mnoge druge primjere). Ako je, dakle, luka bila *portus Paulinus*, stekla je ime po stanovnicima povaljske uvale imenom *Paulini*. Prema tome, bit će vjerojatnije da građevina u luci nije bila neka *villa rustica* (od koje je sigurno

⁷⁸ Usp. P. Šimunović. Toponimija otoka Brača, Supetar 1972., str. 29, gdje su i prve pisane potvrde o Povaljskoj listini: »Današnja Povlja nastala su tek u XVI stoljeću«: str. 120: tu su bili posjedi slavne opatije i pustinjaci sa svojim obiteljima. Oko stare opatije razvilo se današnje naselje.«

⁷⁹ Usp. bilj. 74.

posjedovala neke elemente, posebno gospodarskog karaktera), već cenobij monaha Pavlina, sigurno s brojnom monaškom familijom, za koju se moralo osigurati dovoljno prostora za sudjelovanje u liturgiji. Tek tako možemo protumačiti zašto su mnoge bazilike u pustim predjelima, bez tragova bilo kakvih naselja, bile tako prostrane. Pavlina je vjerojatno bilo na našim otocima vrlo rano, kao i samostana iz reda Sv. Antuna, koji je neko vrijeme drugovao sa Sv. Pavlom pustinjakom.⁸⁰ Navodimo da je titular crkve u Stridonama, rodnom kraju našega Jeronima, još danas Sv. Pavao. Jeronim je za vrijeme boravka u halkidskoj pustinji napisao Pavlov životopis (*Vita S. Pauli*).⁸¹ Valja još dodati da su, ponekad istodobno, postojala dva samostana, jedan muški i jedan ženski, kojima je kao bogomolja služila ista bazilika. Kad je riječ o otoku Pagu, valjat će postaviti pitanje nije li ime mjesta Povljana na jugoistoku otoka u nekoj vezi s Pavlinima ili je toponim predijalnog karaktera.

I, na kraju: koliko su samostani i monasi u kopnenom dijelu provincije Dalmacije stvarali velike probleme, pogođeni posljedicama političke i ekonomske krize, o čemu salonitanska sinoda iz 533. jedva nešto nagovješta.⁸² Rane monaške zajednice uklopile su se uspješno u život pojedinih sredina, stvorivši time solidnu osnovicu svom prosperitetu, koji se, u slučaju paških monaha, očituje obiljem kvalitetnih pokretnih i nepokretnih dobara, po kojima ovaj kraj ulazi u fond naše kulturne baštine i ujedno u djela svjetske literature. Eventualno postojanje paškog kisenskog biskupa ne bi tome bitno ništa pridonijelo. Pa ćemo i diskusije o tom pitanju prepustiti kampanelističkom nadmetanju, kojem, nažalost, pripadaju i neki radovi dosada objavljeni o tim pitanjima.

⁸⁰ O susretu i drugovanju sv. Antuna pustinjaka sa sv. Pavlom pustinjakom (koji je imao mnogo veći »staž« monaškog života) usp. A. Badurina i suradnici, sp. dj. str. 118 (za sv. Antuna) i 454 (za sv. Pavla). Lako je moguće da su se samostani jednoga i drugoga našli na istom otoku Pagu.

⁸¹ Uz životopis sv. Pavla (*Vita s. Pauli*) Jeronim je u halkidskoj pustinji napisao životopise sv. Malka (*Vita S. Malchi*) i sv. Hilariona (*Vita S. Hilarionis*), a usto prevodio regule sv. Pahomija. Usp. J. Bratulić, Sveti Jeronim – Izabrane poslanice, Split 1990., str. XXII.

⁸² Usp. F. Šišić, sp. Priručnik, str. 164.

RÉSUMÉ

L'auteur démontre que l'île de Cissa, «iuxta Histrorum agrum» d'après Pline l'Ancien, n'est en aucun cas une île engloutie près de la côte de Rovinj où se trouvait, selon la tradition locale, le siège du diocèse de Cesen, mentionné par Paul Diacre (v. 720 – v. 799) et dont parlent les actes synodaux de Grado (579) et Merano (591).

Avec des arguments solides, l'auteur affirme qu'il s'agit de l'île de Brijuni, appelée Cissa dès l'Antiquité à cause des importants bas-fonds dans ledit archipel. L'île de Brijuni avait un statut particulier déjà pendant le Haut-Empire et il n'était pas attribuée à la colonie romaine de Pula.

A Brijuni se sont formés les différents ateliers impériaux, comme la foulerie ainsi que la production du sel, l'élevage des poissons (dans la vallée de Veriga), les carrières etc.

C'est sur l'île de Brijuni qu'habitait l'évêque d'Istrie Vindemius, partisan du schisme des «trois chapitres».

Le syntagme «Cissa Pullaria» comme nom de l'île de Brijuni est renforcé par le «Cissa Fortunata» de Pline l'Ancien.

L'auteur s'oppose énergiquement aux nouvelles idées situant le siège de Vindemius à Cissa (Kissa) sur l'île de Pag. La thèse est motivée par d'importantes trouvailles archéologiques à Časka et à Novalja sur ladite île. De telles hypothèses sont défendues par S.J. Škunca dans l'article intitulé «Le problème de Cissa et ses diocèses», publié dans la revue «Croatica christiana periodica» (27/1991, pp. 1–20), qui refuse Cissa istrienne de Pline l'Ancien et de Saint Jérôme au profit de celle de Liburnie sur l'île de Pag. Cependant, le supposé diocèse de Novalja sur l'île de Pag ne pouvait en aucun cas être sous la compétence de l'exarque Smaragde, qui avait fait arrêter et maltraiter Vindemius. Paul Diacre affirme que l'exarque «ex basilica extrahens Ravennam duxit cum aliis tribus ex Histria episcopis, id est Johanne Parentino et Severo atque Vindemio». Les actes synodaux mentionnent «episcopus Cessensis» Vindemius en compagnie des évêques d'Istrie.

Les fouilles de la basilique paléochrétienne à Novalja n'indiquent pas qu'il s'agissait forcément d'une basilique «urbaine» mais de l'espace sacré d'une communauté religieuse se trouvant dans un lieu solitaire, loin des habitations.